

A pesti egyetemi könyvtár a modern fejlődés útján

(Toldy Ferenc igazgatásának első évei 1843—1849)

Bevezetés: A könyvtár Toldy Ferenc kinevezésekor

A »nagytudományú« Fejér György, akinek a magyar tudományos élet — számtalan kisebb monográfia és forráskiadvány mellett — a Codex Diplomaticus 43 vaskos kötetét köszönhette, 1824-ben lett a pesti egyetem könyvtárának igazgatója. Közel húsz évig vezette a könyvtárat, azonban annak ellenére, hogy a tudományos világban elismert tekintélyre tett szert és a tanügyi igazgatásban is sikerrel dolgozott, nem rendelkezett oly mértékű tudománypolitikai áttekintéssel, rendszerező készséggel és főként nem diplomáciai érzékkel, mely alkalmassá tette volna őt az ország egyik legjelentősebb művelődési intézményének vezetésére.

Az egyetemi tanáccsal, a könyvtár közvetlen felettes szervével való viszonya már igazgatói működése első évében megromlott. Olyan elképzelés élt ugyanis benne, hogy az egyetemi könyvtárat függetleníteni kell az egyetemtől és közvetlenül a helytartótanács alá kell utalni. Ezt az elképzelést részben személyes, hiúsági tényezők alakították ki, részben pedig az a — bizonyos mértékig jogos — felháborodás, melyet a könyvtár ügyének egyetemi síkon való vaskalapos-bürokratikus intézése váltott ki benne.¹ A kérdés megoldása felé azonban a legrosszabb úton indult el: megtagadta a hivatali eskü letételét, tiltakozott a gazdasági ügyek intézése s a tanács mindenbe való kicsinyes beavatkozása ellen, mondván, hogy »alacriter currenti stimulus non sit necessarius«.² Az egyetemi tanácsot az érintette a legérzékenyebben, hogy rendszeresen mint »a királyi könyvtár igazgatója« írta alá felterjesztéseit.

Fejér György merev álláspontja több szempontból károsnak bizonyult. Általában azért, mert a tanács és a könyvtárigazgató együttműködésének hiányát a könyvtár két évtizeden keresztül sínylette. De különösen a gazdasági felelősségtől való húzódozásának volt káros következménye. Végeredményben ugyanis a tanács nem csupán a szerzeményezési anyagi adminisztrációját, hanem elvi irányítását is kezébe vette. A hivatalátvétel alkalmával viszont — 1825-ben — nem tudta megfelelően hasznosítani a tanácsnak azt az álláspontját, mely a »generatim« átvétel után darableltár készítését, ebből pedig — a közönség

érdekében — nyomtatott katalógus kiadását tűzte ki célul. 1843-ban az új igazgató, Toldy lépett fel hasonló jellegű igénnyel, ekkor azonban a tanács helyezkedett elutasító álláspontra.

Fejér György és a tanács viszonya a későbbiek során sem javult. Egyetlen komoly igazgatói sikere az évi 500 Ft-os átalánynak 1830-ban 1000 Ft-ra való felemelése volt,³ s ezen a téren az egyetemtól is komoly támogatást kapott. Más téren azonban nem tudták egymást megérteni. Ő maga is egyre kevesebbet törődött a könyvtár elvi és gyakorlati kérdéseivel; egyes részeit (így p. o. a folyóirattárat) teljesen elhanyagolta. A formai külső rend érdekében a logikus raktári rendet sokhelyt teljesen felforgatta; a pénzkezelés terén gondatlanná vált. Szerzeményezési politikájában — s ez esik a legsúlyosabban latba — egyoldalúság, szűklátókörűség mutatkozott,⁴ az egyetemi tanács és az egyes karok véleményét nem hallgatta meg rendszeresen. Mindezek következtében vizsgálat vizsgálatot ért a könyvtárban. Az 1831-es vizsgálat csupán a szerzeményezés elvi kérdéseivel foglalkozott, az 1837—38. tanév alkalmával azonban az ellentét már éleshangú nézeteltérésben robbant ki.⁵ Az őri állások ügyében kiküldött bizottság súlyos elvi kifogásokat támasztott az igazgató és a könyvtár egész működésével kapcsolatban, s ezt a véleményt a helytartótanács is felterjesztette.

1841-ben Fejér György és a tanács rossz viszonya komoly anyagi természetű veszteséggel járt a könyvtár számára. A ferencesrend igényt jelentett be a két szobából álló igazgatói lakásra.⁶ E két szobában ekkor Fejér felesleges bútorzata állott; ő maga az üresen álló I. őri lakásban rendezkedett be. A ferencesek igénye ellen Fejér a maga és a könyvtár részéről tiltakozott, a tanács azonban nem lépett fel érdekében s a helytartótanács a két szobát a rendnek adta át.⁷

A túlérzékeny, sértődékeny, érdekegyeztetésre természete következtében képtelen Fejér és az egyetemi tanács között ekkor következett be a végleges szakítás. Fejér az év végén beadta lemondási és nyugdíjazási kérését, melyben kijelentette: »Persecutores mei hoc decessu meo fiant beatiore, opto!«⁸ Mivel a nyugdíjazási kérés beadása után is minden alkalmat megragadott, hogy az egyetemi tanács orra alá borsot törjön, a helytartótanács megúnta a huzavonát, elfogadta lemondását és 1842 júniusában kiírta a pályázatot a megüresedett könyvtárigazgatói állásra.⁹

Fejér György — minden súlyos hibája ellenére — komoly szeretettel ragaszkodott a könyvtárhoz, de nem volt alkalmas és képes annak vezetésére. Ragaszkodását mutatja az is, hogy kötötte magát — a könyvtár érdekében — a közvetlenül utódjának történő hivatalátadás-hoz. Így egész 1843. április 4-ig, utódja hivatalbalépéséig ellátta az igazgatói teendőket.

1. Toldy Ferenc kinevezése

A Fejér György nyugdíjazásával megüresedett egyetemi könyvtár-igazgatói állás iránt — melynek javadalma (évi 800 Ft) az egyetemi rendkívüli tanári illetménynek felelt meg — nem nyilvánult meg nagy érdeklődés. A teológiai kar két professzora (Szabó Al. János és Fischer Bertalan), a bölcsészeti kar filozófia-tanára (Verner József), Nagy Pál nyug. nagyváradi akadémiai tanár és Toldy (1847-ig Schedel) Ferenc,¹⁰ a Magyar Tudományos Akadémia titkára adták be pályázatukat. Az egyetemi tanács első helyen Fischert, második helyen Szabót jelölte;¹¹ Toldynak csak a harmadik hely jutott, jóllehet kérését számos komoly indokkal támasztotta alá.

Elsősorban külföldi útjai során szerzett könyvtári tapasztalataira hivatkozott s jelezte, hogy ezek felhasználásával egy »opusculum bibliotheconomicum« kiadására készül. Nyomós érveként említette az Akadémia 1831 óta gondozásában levő könyvtára körüli érdemeit. Megemlítette még két évtizedes irodalmi, egy évtizedes akadémiai és egyetemi szolgálatát.

Hosszas halogatás után 1843. március 21-én a kancellária Toldyt bízta meg a könyvtár vezetésével,¹² aki így a könyvtár első világi igazgatója lett. A harmadik helyen jelölt Toldy kinevezésével a felsőbb hatóságok nyilván Toldy szaktudását óhajtották elismerni, másrészt pedig külső igazgató kinevezésével óhajtották végét vetni a könyvtár és az egyetemi Tanács régóta húzódozó nézeteltérésének. Egyúttal megtörténtek a hivatalátadással kapcsolatos intézkedések. Az átadás-átvétel ügyével kapcsolatos hosszas tárgyalások irataiból az új igazgató *első perctől kezdve céltudatos működése* tárul eléink. Toldy mereven ragaszkodott leltár szerinti, kötetenként történő átadáshoz. Kifejtette, hogy enélkül az egész eljárás üres formság. Felfogásában nem csupán adminisztratív megfontolások vezették, hanem — mint erre egy későbbi jelentésében utalt¹³ — elsősorban az az elképzelés, hogy az ily módon elkészítendő leltár (mint helyrajzi katalógus) a könyvtár modern katalógushálózatának minél gyorsabb kiépítéséhez megfelelő alapul szolgálhasson.

Fejér György ellene volt a leltár szerinti átadásnak. Tudta, hogy egy ilyen eljárás még jobban napvilágra hozná a könyvtárral kapcsolatos mulasztásait; felhozott érveivel¹⁴ önmaga ismerte el, hogy az egyetem részéről ellene támasztott kifogásokhoz — az eskü letételének megtagadása, rendetlen pénzkezelés, tervszerűtlen szerzeményezés¹⁵ — a könyvtár rendbehozatalának elmulasztása, a raktári rend kapkodó felborítása is hozzájárult. Az egyetemi tanács kezdetben Fejér álláspontja felé hajlott, azonban Toldy merev ellenállása következtében részletesebben kellett foglalkoznia a kérdéssel.¹⁶ Bizottságot küldött ki (Frank, Szilasy és Reisinger professzorok), mely Toldy elgondolása szerint, *könyvtári szempontból* foglalkozott a leltár elkészítésének módjával, külalakjával, az egyéb katalógusokhoz való viszonyával és a

költségkihatásokkal. Részletesen tárgyalták a címleírás időnormáját, s figyelembe véve a különböző tényezőket, hatóság munkanapra a napi teljesítményt 50 címleírásban állapították meg. Számításuk szerint a teljes leltár elkészítése kb. 8000 Ft-ba került volna. A bizottság az összeg tekintélyes volta ellenére — szakmai és könyvtári szempontok messze-
menő érvényesítésével — javasolta a leltár elkészítését, elsősorban azért, mivel a könyvtár egyetlen használható címtára, a 23 kötetes betűrendes katalógus már elavult.

Az egyetemi tanács áthidaló javaslatot tett, és javasolta a leltározás elhalasztását a könyvtárigazgató és a két könyvtárőr kinevezéséig, amikor is a könyvtár alkalmazottai hivatali munkaidőben el tudják végezni a leltárkatalógus elkészítését.

A helytartótanács rosszállóan vette tudomásul a könyvtár katalógus-hálózatának elmaradott voltát s úgy intézkedett,¹⁷ hogy a megbízott igazgató eskütétele után a meglévő katalógusok segítségével egy-egy szekrényben hajtsanak végre állományrevíziót, majd lassanak hozzá elsősorban a kéziratos, azután a könyvanyag helyrajzi alapon való katalogizálásához.

Végeredményben tehát Toldynak ez az első, a könyvtár fejlődésének szempontját szem előtt tartó javaslata nem valósult meg: az átadás csupán szimbolikus volt s még így is csupán hónapokkal később történt meg. Közben ugyanis — még az eskütétel előtt — Toldyt a helytartótanács felsőbb utasításra 1843. június 2-án Pozsonyba rendelte, hogy ott a hírlapok országgyűlési tudósításaival kapcsolatos *cenzori feladatot* ellássa.

E megbízatása ideiglenes jellegű volt. A kancellária és a helytartótanács nem tudtak megegyezni a végleges országgyűlési cenzor személyében,¹⁸ ezért Mednyánszky Alajosnak, a központi cenzori kollégium elnökének javaslatára a kérdés eldőléig Toldyt, mint e feladatra »peculiare individuum«-ot jelölték ki.

Megbízásával kapcsolatban — mely általános feltűnést keltett — pár szót kell szólnunk könyvtárigazgatói tevékenységét is meghatározó osztályhelyzetéről, szellemi fejlődéséről, addigi irodalmi és tudománypolitikai tevékenységéről, mivel csupán így találjuk meg cenzori megbízatásának magyarázatát. A feladat meglehetősen nehéz: a magyar irodalomtörténetírás alakjának hiteles rajzát nem nyújtotta, szereplésének megfelelő értékelését nem végezte el. Modern, tudományos szempontból kielégítő, sokrétű működése egészére kiterjedő, kéziratos hagyatékát teljes mértékben felhasználó életrajza még nem jelent meg.¹⁹ Jelen tanulmány nem vállalhatja teljes értékelését, nem különösképpen irodalomtörténeti szerepének felmérését. Mivel azonban nagykönyvtáraink a magyar tudománypolitikának mindig szerves részét alkották — s ezt a felfogást Toldy is tudatosan vallotta — foglalkoznunk kell politikai nézeteinek kérdésével.

Toldy Ferenc érett férfikorban, 38 éves korában került a pesti egyetemi könyvtár élére. Mögötte ekkor már sikerekben és küzdelmekben

gazdag irodalmi és közéleti múlt állt,²⁰ országos tekintélynek örvendett, és kora majd minden irányító egyéniségével kapcsolatban állott. Az irodalom és tudomány szeretetét a szülői házból hozta magával. Apja szepességi származású művelt budai postahivatalnok volt, a főváros irodalmi szalonjainak látogatója. Jozefinista-voltaireianus nézeteket valló, »elméletileg felvilágosult«²¹ ember, azonban éppen felvilágosult volta *elméleti* jellege következtében nem híve a forradalmi megoldásnak. Fiát »hasznossági okokból«²² taníttatja magyarul, nevelteti magyarnak, járátja a pesti és ceglédi magyar iskolákba. Viszonylag jelentős és modern könyvtára Toldy első szellemi tápláléka volt. Édesanyjában, Thalherr Jozefában, Thalherr József bécsi származású, Magyarországon tevékenykedő, később magyar nemességet nyert neves építézmérnök leányában a kor romantikus elképzeléseinek megfelelően fejlődik ki a rokonszenv a magyarság iránt. Ő is ragaszkodik fia magyar neveltetéséhez, azonban már korán gondoskodik arról, hogy a francia nyelvet és irodalmat is megismerje. Toldy így »a műveltség iránt fogékony természetet, két nyugoti nyelv és irodalom ismeretét, a philosophiai gondolkodás csíráit, rokonérzést a magyarság iránt és mindezek természetes járuléka gyanánt az érvényesülés és felemelkedés« — igen erős — »vágyát«,²³ valamint a természettudományok iránti érdeklődést hozta magával a szülői házból.

Egészen fiatalon, 16 éves korában jelent meg első irodalmi kísérlete; 1821-től azután — hatalmas termékenységgel, mindenre kiterjedő figyelemmel és hihetetlen munkabírással — járta végig a kor fiatal irodalmárainak küzdelmeiben és csalódásokban gazdag útját. Kora ifjúságától kezdve részt vett a reformkor irodalompolitikai szervezkedéseiben, melyeknek — ha voltak is köztük elvi nézeteltérések — végső célja azonos volt: a nemzeti múlt és irodalom művelésével, emlékei feltárásával munkálkodtak a nemzeti felemelkedés érdekében. Az irodalmi szervezkedésekben való igen aktív részvétel adta meg első alapját Toldy átfogó kultúrpolitikai szemléletének.

Harcos irodalompolitikai munkálkodás után több mint egy éves németországi, franciaországi, angliai és svájci külföldi útja (1829—30), a kor nyugat-európai irodalmi és politikai kérdéseiben való helyszíni tájékozódása fejezte be az ifjúkori fejlődést.²⁴ Így kellő szellemi felkészültséggel léphetett a tudomány hivatalos szolgálatába, egyrészt mint az egyetem diaeteticai tanszékének vezetője, másrészt mint az újonnan alakult Magyar Tudós Társaság levéltárnok-könyvtárnoka, 1835-től titoknok, illetve kezdettől fogva rendes tagja.

Toldy ekkor már — Vörösmartyval és Bajzával együtt — a magyar irodalmi élet vezéregyéniségei közé tartozott. Ez azonban közel sem jelentette azt, hogy ugyanúgy viszonyult a haladás gondolatához, mint pályája kezdetén, a reformkor első éveiben. Toldy a reform első nemzedékéhez tartozott, ahhoz a nemzedékhez, melynek elméleti jellegű felvilágosult liberalizmusa általában később sem lépett a demokratikus fejlődés népi, forradalmi útjára. Toldy már az ellenzéki reformmozgalom igazi

kibontakozása előtt leszakadt a haladó irányzattól. Ennek világosan látható külső jele volt, hogy szívvel-lélekkel választotta a reformnak, a polgárosodásnak csupán mérsékeltlen haladó, forradalomellenes útját, melyet Széchenyi jelölt ki. Az apró részletekben is Széchenyi irányításától függő Akadémián vállalt tisztsége révén közvetlen kapcsolatba is került Széchenyivel, ami felfogásának alakulását a későbbiek során is döntően befolyásolta.

Állásfoglalása természetesen irodalompolitikai téren is hasonló jellegű volt. Számára a magyar irodalom csúcspontját Vörösmarty jelentette;²⁵ a népi-forradalmi új magyar irodalom képviselői — Katona, Arany, Petőfi — nem tudtak szívéhez közel férközni. Ezen a téren még Kölcsey eszme-közvetítő álláspontjáig sem jutott el.²⁶

Ennek megfelelően a politikai életben sem játszott szerepet. A politikai és tudományos munkát, a forradalmat és a tudományt nem tartotta összeegyeztethetőnek. 1848 májusában így ír erről a kérdésről: »Közbe jöttek az országos események, és sem a Társaságnak (Akadémia) azóta ülése, sem nekem lelki nyugodalmam nem volt, milyent a tudományos ügyekkel foglalkozás kíván... Nehéz időket élt immár a magyar: tán átvergődik szerencsésen az átmenet e veszélyes korán is! Hogy így legyen, megérdemelte. Mi pedig dolgozzunk rejtekben a jövődönék, habár a jelen ignorálja is iparkodásainkat.«²⁷

Mindezek ellenére azonban következetesen képviselte a szigorúan tudományos felfogást, a tudományos megismerésnek a kutatásban való kizárólagosságát hirdette, s e felfogásának tudománypolitikai munkássága során érvényt is igyekezett szerezni. »Kárhoztatom azt a tapasztalástól elvonatkozó vagy azt meghamisító eszményi irányt — írja — mely az igazságot nem kifürkészi, hanem csinálja, nem felderíti, hanem beburkolja, nem boncolja, hanem elpárologtatja.«²⁸

A tudományos megismerés kizárólagos helyességének elvén épült fel filozófiai felfogása is. Természetesen ezen a téren sem jutott el a forradalmi szó kimondásáig. Meggyőződéses monistának vallja magát,²⁹ azonban távol áll a harcos materializmustól és ateizmustól. Ugyanakkor viszont szembefordul Szontagh Gusztáv dualista egyezményes rendszerével, nem annak »magyar jellege« miatt (hiszen az irodalomelmélet terén ő is hasonló nézeteket vall), hanem éppen annak dualista jellege miatt.³⁰ A felvilágosult és természettudományos világnézet alapján hirdeti a filozófiai monizmus *elvét*, a vélemény- és gondolat szabadság tanát, harcol az ultramontanizmus kultúrpolitikai befolyása ellen, alkotja meg a személyes istenről és a lélek halhatatlanságáról a monizmus alapján álló véleményét, azonban a monizmusból eredő *gyakorlati következtetést* nem vonja le.³¹

Kora terhes volt a legkülönbözőbb politikai és filozófiai áramlatokkal; ezek fejlődéstörténete adja meg a korai kapitalizmus kialakulásának elvi alapját. Ő maga azonban nem követte azt a fejlődést, melyen kora közeleti fejlődésének fél évszázada alatt átviharzott. Mindvégig az maradt, ami fiatalságában volt: elméleti alapokon álló, felvilágosult

értelmiségi polgár, aki tudatában van az irodalmi és tudományos munka nemzetformáló erejének (ez tartja távol a kozmopolitizmustól), aki vallja a tudományos gondolkodás kizárólagos értékét, de aki sem az irodalom, sem a filozófia területén nem vállalja a forradalmi úttal járó következményeket.

A haladás elmélete és a forradalom gyakorlata közötti ellentmondás feloldatlansága Toldyt is — mint a centralistákat — óhatatlanul konfliktusba sodorta. Ez a konfliktus azonban az elsősorban és szinte kizárólag politikus centralistákat súlyosabban érintette, mint a tudománypolitikus Toldyt, aki a forradalom bukása után mindöjük közül elsőként ismerte fel hivatását, — a nemzeti tudomány további fejlődéséért vívott szívós harc további irányítását, tehát a konfliktusból kivezető utat.

Osztályhelyzetének, politikai és filozófiai nézeteinek ismerete alapján érthetőbbé válik, miért vállalta el Toldy 1843-ban a pozsonyi cenzori megbízást. De érthetővé válik az a lelki bizonytalanság is, melyet számára ez a megbízás jelentett. Erről a konfliktusról a korabeli titkosrendőri jelentések tájékoztatnak,³² melyek elmondják, hogy Toldy Pozsonyban nem érzi magát alkalmasnak a cenzorságra, és fél az ifjúság esetleges tettelegességeitől. Ugyanakkor viszont az ellenzék azért fél működésétől, »dass er in seiner Aengstlichkeit und als Competent nur oben nicht anzustossen« (kiemelés tőlem. T. A.) túlságos eréllyel fogja hivatalát ellátni; ugyanakkor elítélik, mint renegátot, »der viele Jahre hindurch in der Belletristik den Patrioten spielte«.

Itt azonban nem csupán Toldy kisebbségzetéről, a bántalmazástól való félelméről van szó. A magyar értelmiségnek az a része, melyhez Toldy tartozott, akkor sem fogadott szívesen hasonló megbízásokat, ha erre állami közhivatalnoki állása kötelezte, s ha meg is volt győződve az ellenzéki politika helytelen vonalvezetése felől.

Nem csoda, ha ily körülmények között Toldy is minél hamarabb szabadulni igyekezett megbízatása alól. Jóllehet cenzori működésével kapcsolatban merültek fel bizonyos nehézségek,³³ megbízatása végével — július végén leváltása már befejezett tény volt — elismerő működési bizonyítványt kapott, mely hangsúlyozta, hogy »különös körülátással, a gyakran kényes viszonyok közt józan megfontolás - és kiegyenlítéssel« járt el.³⁴ Szeptemberben már újra Pesten találjuk: az október 2-án kezdődő akadémiai közgyűlés előkészítő munkálataiban már részt vett.³⁵

A közgyűlés után 1843. október 22-én letette az esküt, majd 26-án az egyetemi tanács beiktatta hivatalába. A beiktató bizottság számba vette a könyvtár címtárait, majd megállapította, hogy a könyvtár kézirat- és könyvanyaga a legnagyobb rendetlenségben található. A bizottsági jelentés megjárta a helytartótanácsot is; a vele kapcsolatos iratváltás, benne elsősorban Toldy válaszüzenete éles fényt vetnek a könyvtár egész helyzetére. Ezekben az iratokban³⁶ merült fel — éppen a könyvtár rendezetlen állapotával kapcsolatban — egy, az évi jelenté-

sekkel s a könyvtári munka egészének ellenőrzésével kapcsolatos állandó könyvtárbizottság gondolata.

Toldy végleges igazgatói kinevezése csupán 1844. december végén történt meg. A véglegesítést újabb pályázat³⁷ előzte meg, melyen tíz jelölt jelentkezett: Luczenbacher János teológiai professzor, Ujfalussy János ügyvéd, Streim György fülészorvos, őt, a tudományos életben többé-kevésbé ismert római katolikus lelkész (közülük Márton István kinevezése esetén 12 000 kötetes könyvtárát ígérte az egyetemnek), valamint a korábbi pályázók közül Nagy Pál és Toldy. A jelölőbizottság (Frank, Fillingner és Horváth István professzorok) méltányolta Toldy addigi rövid, de sokat ígérő működését és őt első helyen, Márton Istvánt és Bódy Antal alesperest 2. és 3. helyen jelölte, utóbbiakat tudományos munkásságuk és nyelvismeretük alapján. Toldy kérvényének egyetlen melléklete a cenzori működéséről szóló bizonyítvány volt. A helytartótanács második helyre Luczenbachert terjesztette fel megjegyezve, hogy a papi renden levők jelölését azért tartja helyesnek, mivel egyrészt az eddigi igazgatók valamennyien papok voltak, másrészt pedig a szűk igazgatói lakás csupán egyedülálló ember számára alkalmas.³⁸ Toldyt első helyre a legmelegebb ajánlással terjesztették fel; kinevezése megtörténtével az év utolsó napján tette le a hivatali esküt. 1845 elejétől kezdve, miután az előző év folyamán rendezte és a nyilvánosság számára megnyitotta az Akadémia könyvtárát, teljes erejét az egyetemi könyvtárnak szentelhette. (13. kép.)

2. Toldy könyvtártani elmélete és gyakorlata

Toldy Ferenc — mint ezt első pályázatában is említette — ekkor már rég munkása volt a magyar könyvtárügynek. Külföldi utazása alkalmával készített naplófeljegyzései is tanúsítják, hogy a jelentősebb nyugati könyvtárakat felkereste. Utazásából hazatérve hamarosan az Akadémia levéltárnok-könyvtárnoka, majd titkára lett, s reá hárult az akadémiai könyvtár megteremtése.³⁹ Külföldi tapasztalatai, hazai gyakorlata és a könyvtártani külföldi irodalom eredményei alapján könyvtártani kézikönyvet óhajtott szerkeszteni, mely — ha megjelenik — első lett volna a magyar szakirodalomban. A mű megjelenése elmaradt; ismerjük azonban syllabus-szerű tervezetét,⁴⁰ melyből világosan láthatók Toldy könyvtártani elképzeléseinek elvi alapjai.

Ezek az elvek tiszták és világosak, az akkor modern könyvtártani szakmunkák ismeretére, azok alapos kritikai feldolgozására mutatnak.⁴¹ A tervezett mű első fejezete a könyvtár fogalmát tisztázza; kifejti, hogy e fogalom alá a valamely cél érdekében, kidolgozott rendszer szerint, a teljesség bizonyos fokára való törekvéssel gyűjtött s oly módon felállított könyvanyag tartozik, melynek anyaga könnyen megtalálható.

Felosztásukat illetően a könyvtárak tulajdonosaikra nézve közkönyvtárak vagy magánkönyvtárak, »a használat szabadságára nézve« nyilvános vagy zárt jellegű könyvtárak, rendeltetésükre nézve »közönséges« vagy »különkörű« könyvtárak. Rendeltetésük jellegükből következik. Minden könyvtárnak két lényeges alkotórésze van : az anyagi [a könyvvállomány] és a szellemi [a könyvtáros]. »A könyvtárnok valóságos lelke, élettereje minden bibliothecának... ő tartja fenn... neveli tudományrendszeresen, hogy folyvást organicus test, 's ne mechanikus halmaz legyen.« Az így folytonos mozgásában és változásában szemlélt könyvtár minősége elsőrendűen függ a könyvtárnok munkájának, tudományos felkészültségének minőségétől.

A tervezet legérdekesebb fejezete a könyvtártan és a könyvtár-tudomány mindmáig sokat vitatott fogalmainak kérdésével foglalkozik, s e téren is komoly figyelmet érdemlő elvi álláspontot fejt ki. Constantin és Schmidt műveire⁴² támaszkodva »könyvtártan« néven foglalja össze mindazokat az ismereteket, melyek a gyűjtemény létesítésével, rendezésével, fenntartásával, használatával és igazgatásával kapcsolatosak. Megjegyzi, hogy a szakirodalomban Schrettinger, Molbech és Ebert a »könyvtártan« fogalom helyett a »könyvtártudomány« fogalmat használják, azonban e fogalomba beletartozónak vélik az általános és szakirodalomtörténeti, bibliográfiai, paleográfiai, nyomdászati- és könyvtörténeti, történelmi, földrajzi és tudománytörténeti ismereteket, valamint az idegen nyelvek ismeretét. Véleménye szerint ez utóbbi ismeretekre valóban szüksége van minden jó könyvtárnoknak, azonban ezek birtoka legalábbis ugyanolyan mértékben szükséges a tudományos és irodalmi munkához is ; ezért tehát nem indokolt e fenti ismeretek összességét kifejezetten könyvtártudománynak nevezni. Ezek »nem alkotó részei a könyvtártannak, hanem szükséges megelőzői és első feltételei a könyvtárnokságnak.« (Kiemelés tőlem. T. A.) A tervezet utolsó szakasza a fentiek alapján a mű felosztását vázolja : az első szakasz a könyvtár épületével, bútorzatával, raktári rendszerével, katalógusaival, gyarapításának módjával és használatával, második szakasza a személyzettel és a könyvtárnokkal szemben támasztható igényekkel, míg a befejező szakasz a könyvtártan bibliográfiájával foglalkozott volna.

Toldy munkája nem jelent meg és nincs nyoma annak, hogy a mű kéziratát elkészítette volna. A vázlat azonban így is figyelmet érdemel, egyrészt mint az első magyar könyvtártani kísérlet, másrészt mint Toldy elméleti és gyakorlati könyvtártani ismereteinek legjelentősebb nyomtatásban megjelent bizonyítéka, melyet természetesen egészítenek ki azon könyvtártani vonatkozású elvi és gyakorlati állásfoglalásai, melyeket az egyetemi könyvtár igazgatása során fogalmazott meg. Ezekből az ügydarabokból szinte szövegszerűen rekonstruálható lenne az el nem készült Toldy-féle könyvtártani mű.

E megnyilatkozások közül a legjelentősebbek az egyetemi tanáchoz felterjesztett évi jelentések, valamint az 1845-ben kelt magánjelentés, melyben József nádort tájékoztatta a könyvtár állapota felől.⁴³ E jelen-

tések, valamint az ezeket kiegészítő egyéb iratok alapján szinte teljes egészében megismerhető a könyvtár helyzete, élete és problémái.

A könyvtár épülete, a pesti Barátok terén levő, közel száz esztendő, régi ferences zárda a negyvenes évek elején már katasztrófális állapotban volt. Az évtizedek során tönkrement tetőgerendázatot több ízben alátámasztással kellett biztosítani az összeomlás ellen.⁴⁴ Maga az olvasóterem a forgalomhoz képest kicsiny, levegője tűrhetetlenül egészségtelen. Az épület — mint ezt Toldy is megállapítja — égtájilag is kedvezőtlenül fekszik: a könyvtári szempontból legalkalmasabb északi vagy keleti fekvés helyett főfrontja nyugatra néz, a könyvanyagot tehát a legártalmasabb délutáni napsütés korlátlanul éri. Az épület tűzbiztonsága a semmivel egyenlő. Egy esetleges tűzvész a teljes könyvkincs menthetetlen pusztulásával járna. A falak nedvesek, a csekély személyzet a könyvek portalanítását és feregtelenítését nem tudja ellátni. (14. kép.)

Az épület helyzete Toldyt már szolgálata első évében fellépésre indította. Tíz nappal eskütétele után jelentést tett az egyetemi tanácsnak a könyvtár helyzetéről; ebben rámutatott a könyvtár hiányosságaira az épületet, bútorzatot illetően.⁴⁵ A következő évben — Toldy ismételt felterjesztései eredményeként — a helytartótanács Stáhly Ignác protomedicusra bízta a könyvtár helyzetének felülvizsgálatát. A közmertzen erélyes országos főorvos fél esztendő alatt keresztülhajszolta a lassú hivatali apparátuson a legszükségesebb javításokat: a csatornázat rendbehozatalát, a tetőgerendázat újbóli alátámasztását és az illemhelyek csatornázatának kicserélését.⁴⁶

A könyvtárépület azonban oly erős mértékben kezdett tönkremenni, hogy azon a kisebb foltozgatások már nem segíthettek. Éppen ezert 1846-ban, amikor a kormányzat a szintén sürgetővé vált egyetemi építkezések ügyében pozitív döntést hozott, a könyvtár új épületének a Ferenciek tere és a Zöldfa (Reáltanoda) utca sarkán, tehát jelenlegi helyén való felépítését sorrendben közvetlenül a központi egyetemi épület után jóváhagyta, sőt később a könyvtár építkezését az első helyre sorolta. Az építkezés királyi biztosa Stáhly Ignác lett, aki e nagy feladat terén is erélyesen kezdte meg működését és sürgette ki az építkezéssel kapcsolatos javaslatokat. Az új könyvtári épület tervét Toldy készítette el, — összhangban könyvtártani elveivel, az akkor modern könyvtár-építészeti gyakorlatnak megfelelően.⁴⁷ Az egész egyetemi építkezés tervei 1847 közepére készültek el,⁴⁸ azonban a kormányzati körök, elsősorban a bécsi osztrák hivatalok rosszindulatú halogatása miatt az építkezés megindítása elhúzódott. (15. kép.)

1848 február elején a helytartótanács elnöksége — nyilván Stáhly kezdeményezésére — a nádorhoz fordult,⁴⁹ hogy támogatását és közbelépését kérje. A helytartótanács rámutatott arra a lemaradásra, mely az egyetem egész fejlődésében »a tudományoknak művelt világ szerte óriási léptekkel előhaladó virágzásá«-hoz viszonyítva Magyarországon mutatkozik s mely most már abban is megnyilvánul, hogy az egyetemi alap jövedelmei a tanári kar illetményeinek kifizetésére is alig

elegendők, nehogy komolyabb építkezéseket lehessen kezdeni. Ezért kellett e célra a kormányzat támogatását kérni. A kezdetben sikerrel biztató folyamat azonban a bécsi Udvari Építészeti Főigazgatóság nehézsége miatt elakadt. A helytartótanács elnöksége a nádor oly irányú közbelépését kérte, hogy az egyetemi építkezés műszaki elbírálását vegyék ki a bécsi hatóságok kezéből. A magyar építészek, »a honba található legügyesebb építészek« és a királyi biztosok alapos műszaki tudás és helyismeret alapján készített tervei rendszeresen elvesznek a bécsi útvesztőben. Ez volt korábban a helyzet a helytartótanácsi épület kibővítésével s ez most is, az egyetemi építkezésekkel, különösen a könyvtár új hajlékának megépítésével, »mellyet nem csak az Egyetem, de maga az Ország is is nagy kintsének tekint«, s melyet új épület emelése nélkül nem, vagy csak még nagyobb költséggel lehet fenntartani. Az elnökség az akkor egyedül helyes megoldást javasolta: vegye a nádor személyesen kezébe az építkezés ügyét. A javaslatnak azonban nem volt eredménye: 1848 tavaszának politikai eseményei következtében az építkezés ügye lekerült a napirendről. Amikor aztán 1848 októberében az olvasóteremben veszedelmes falomlás történt, Toldy »a haza jelen szomorú állapota mellett« az építkezés sürgetését már mellőzte, s csupán az életveszély gyors elhárítását kérte.⁵⁰ (16. kép.)

Az építkezés sürgős megindítását pedig nem csupán az épület állapota indokolta: az egyre gyarapodó *könyvállomány* is megérdemelte volna a fokozott gondoskodást. A gyarapodás Toldy igazgatása alatt ugrásszerűen emelkedett. Ezt a következő táblázat mutatja:

1819:	45 587 kötet,	
1844:	54 344 kötet,	
1845:	55 562 kötet,	
1846:	56 526 kötet,	ill. a hittani, csillagjai, állatorvosi tanszéki és kari fiókkönyvtárak, valamint a kéziratár anyagával:
	68 997 kötet,	
1847:	69 621 kötet,	
1849:	71 534 kötet. ⁵¹	

Míg tehát Fejér György igazgatásának 25 éve alatt a gyarapodás mindössze 8757 kötet volt, Toldy évente mintegy 1000 kötettel tudta gyarapítani — hasonló anyagi lehetőségek mellett — a könyvtár állományát.

A könyvtár gyarapítására kezdettől fogva minimális összeg állt rendelkezésre; ennek 1830-ban történt megkétszereződése komoly eredmény volt, azonban azzal a következménnyel járt, hogy a helytartótanács szigorúan előírta az átalány felhasználásának módját, kivette a könyvtárigazgató kezéből az utalványozás jogát és eltiltotta a keret-túllépést.⁵² Toldy már 1846-ban kérte — hivatkozva a bécsi és göttingai egyetemi könyvtárak évi 2500 Ft-os keretére — a keretnek 1250 Ft-ra

való felemelését, azonban kérését ekkor is, később is, egész az ötvenes évek végéig elutasították.⁵³

Azonban ezzel a minimális összeggel sem rendelkezett szabadon az igazgató. Az utalványozás joga az egyetemi tanács kezében volt. A kari kívánságjegyzékek⁵⁴ alapján összeállított, sok esetben a tanács által előzetesen is ellenőrzött rendelkezések számláit az egyetemi pénztár csak rektori aláírásra fizette ki. A könyvtárnak az évi jelentés mellékleteként az új szerzemények jegyzékét is fel kellett terjesztenie, melyet a pénztár, sőt néha a helytartótanács is egybevetett a számlákkal. Mindeme akadékoskodáson túl még további megszorításokat is léptettek életbe: a legszigorúbban ragaszkodtak a túllépési tilalomhoz;⁵⁵ sőt elrendelték, hogy a beszerzési keretből kell fedezni a házi kiskiadásokat is, melyekre eddig külön összeg állt rendelkezésre.⁵⁶ Ez az intézkedés a keret 10%-os csökkentését jelentette.

Rendkívüli hitelt csak egészen kivételes alkalmakkor engedélyeztek. 1845-ben az Ersch—Gruber-féle modern lexikon beszerzésére utaltak ki 100 Ff-ot,⁵⁷ azonban 1847-ben a bollandista Acta Sanctorum új kötetére kért összeget nem engedélyezte a helytartótanács.⁵⁸ 1848 nyarán a minisztérium utalt ki nagyobb összeget elsősorban orvosi könyvek beszerzésére,⁵⁹ azonban a politikai helyzet súlyosbodásával kapcsolatos pénzügyi nehézségek a könyvtár életében is érezhetőkké váltak. Ennek következtében az 1848/49. tanév elején Toldy bejelentette, hogy »a könyvtárra nézve... e pénzszűk időben a beközelítő tanév tekintetében semmi intézkedésért nem folyamodom.«⁶⁰

A gyarapítás másik főforrása a *kötelesspéldány-szolgáltatás* volt. Ez a forrás azonban — annak ellenére, hogy a könyvtár e jogát régi rendeletek biztosították⁶¹ — csak gyéren csergedezett. A nyomdák sem tettek eleget kötelességüknek, a helytartótanácshoz felküldött példányok is néha évekig heverték a vári raktárakban. A könyvtárba csakán érkeztek meg a művek: a metszetek, térképek, statisztikai táblázatok, műszaki rajzok hiányoztak belőlük. Folyóirat- és periodicum-anyag egyáltalán nem érkezett be.⁶² A kötelesspéldány-nehézségekkel kapcsolatban Toldy javasolta, hogy a nyomdák közvetlenül a könyvtárnak küldjék be a példányokat, javaslatát azonban csak az ötvenes években fogadták el.

Ajándékozás útján viszonylag kevés könyv került a könyvtárba. A mecénási jóindulat inkább az ekkor még fejletlenebb múzeumi és akadémiai könyvtárak irányában nyilvánult meg s az elhúnyt professzorok könyvtárai is inkább kegyeleti vétel, mint ajándék útján jutottak a könyvtárba. Toldy igazgatása azonban ezen a téren is bizonyos változást hozott. A korszak nevezetesebb adományozói a következők voltak: István nádor⁶³ (apja, József nádor könyvtárának tekintélyes részével), Kollár János,⁶⁴ a kiváló szlávista, Markó Károly,⁶⁵ Fillinger Lipót,⁶⁶ Frank Ignác⁶⁷ és Toldy Ferenc,⁶⁸ aki jelentős orvosi anyaggal gazdagította a könyvtárat.

A gyarapítás egy másik forrása a könyvtár *másodpéldányainak eladásából* származó bevétel felhasználása volt, ezek az összegek azonban

nem voltak jelentősek. 1827-ben p. o. a közel tíz év alatt felgyűlt duplumanyag árverezéséből mindössze 1729 Ft folyt be.⁶⁹ Éppen ezért Toldy erre a lehetőségre nem is fordított sok gondot, azonban ezzel kapcsolatban könyvtárpolitikai szempontból érdekes javaslatot tett:⁷⁰ az árverés helyett — tekintettel a vidéki közoktatási szervezet központjai, a királyi akadémiák könyvtárainak szorult helyzetére — a duplumanyag nekik való juttatását javasolta. Az ellenérték megtérítése a tanulmányi alap terhére történt volna. Javaslatára nem talált meghallgatásra, pedig kétségtelen, hogy művelődéspolitikai szempontból helyesebb lett volna, ha az elmaradt vidéki tudományos könyvtárhálózatot fejlesztették volna a könyvtár másodpéldányaival, s nem kerültek volna — mint ez 1827-ben megtörtént — ősnymtatvány-másodpéldányok kalapács alá.

Ekkor még kevés figyelmet szentelt Toldy — ellentétben az ötvenes évekkal — a *külföldi csere* lehetőségének. Az egyetemi nyomtatványok csere-adminisztrációjának lebonyolítását elhárította a könyvtártól⁷¹ a helyhiányra, valamint arra való hivatkozással, hogy az érkező anyag először amúgyis a professzorokhoz kerül s így annak rendszeres könyvtári kezelése nem biztosítható.

A korlátozott anyagi lehetőségek ellenére Toldy *szerzeményezési politikáját* tudományos céltudatosság, széleskörű oktatás- és tudománypolitikai látókör jellemzi. Erre a céltudatosságra nagy szükség volt. Bár Fejér György ez irányú elképzelései⁷² elméletileg nem lettek volna helytelenek, azokat a gyakorlatban nem tudta megvalósítani. Figyelemmel kísérte ugyan a folyóiratok ismertetési rovatait, kikérte néhanéha a professzorok szakvéleményét, azonban általában a monografikus részletműveket előnyben részesítette összefoglaló, rendszerező művekkel szemben, ami az adott anyagi lehetőségek mellett helytelen volt. Számos esetben szerzett be másodpéldányokat, nem biztosította a folytatásos művek folyamatos beszerzését. Folyóiratbeszerzése rendszertelen volt.

Toldy már igazgatósága kezdetén jelezte, hogy az első feladat a hiányok pótlása főként az orvos-, azután a jogtudományi anyag területén. Szerzeményezési elveit a nádornak írt jelentésében foglalta össze. Ez az összefoglalás jól mutatja, hogy alaposan ismerte a vonatkozó egyetemi tanácsi utasításokat s azok felhasználásával, jelentéseibe való bedolgozásukkal igyekezett az egyetemi tanáccsal a Fejér György alatt megromlott jóviszonyt helyreállítani.

A szerzeményezés mikéntjét — mondja Toldy — a könyvtár rendeltetése és helyzete szabják meg. Könyvtára elsősorban az *egyetem könyvtára*, elsőrendű feladata tehát az oktatószemélyzet és a hallgatóság igényeinek kielégítése. Az *oktatószemélyzet* számára oly műveket kell beszerezni, melyek alapján új tudományos eredmények megszületése remélhető, s melyek beszerzése a tanárok anyagi erőit meghaladja.⁷³ A *hallgatóság* számára minden egyetemi tudományszak jó kézi- és tankönyveit kell beszerezni, magyar és német nyelven, — a francia és angol műveket német fordításban. A könyvtár azonban nem csupán az egyetem könyvtára. Központi fekvése, állományának sokoldalúsága és más

nyilvános könyvtárak hiánya⁷⁴ országos könyvtári feladatok ellátására is kötelezi. A könyvtár egyszerre »az iskola könyvtára« és »az élet könyvtára«.⁷⁵ Ennek megfelelően nem szabad elhanyagolnia azokat a tudomány-szakokat sem, melyek részben vagy egészen kívül esnek az egyetemi oktatás keretein [nyelvtudomány, forráskiadványok, teljes klasszikus irodalom, matematika és természettudományok]. Azonban e »látszat-egyetemesség« ellenére sem szabad minden területen a részletkérdésekben elmerülnie. A könyvtár alapfeladata, hogy minden szakma területén a legalábbis lexikális jellegű felvilágosítást megadja [ezért szorgalmazta Toldy egész igazgatósága alatt a segédkönyvtár erős gyarapítását], azonban szerzeményezése nem terjedhet ki elmélyülten azon tudomány-szakokra, melyeket valamely szakoktatási intézmény önállóan művel vagy remény van rá, hogy a közeljövőben önállóan művelni fog. [Ipar, kereskedelem, bányászat, közgazdaságtan, hadtudomány, protestáns speciális teológia.] Tekintettel azonban a jogi kar igényeire, az ipar, kereskedelem, bányászat és közgazdaságtan kamerálisztikus jellegű anyagát gyűjteni kell.

A céltudatos szerzeményezési politika — mely Toldy általános és perspektivikus szemléletmódját tükrözi s mely jelentős mértékben emelte az egyetem oktatási színvonalát — tervszerű *belső könyvtári munkával* párosult. A könyvtári munka ebben a korban — amikor az igények is kisebbek voltak a könyvtárral szemben — nem differenciálódott még, úgyhogy a »belső könyvtári munka« fogalom körülbelül egyet jelentett a katalógizálási munkával. A könyvtári katalógusok ugyanis egyben voltak leltári, szerzeményezési és tájékoztatási segéd-eszközök; funkciójuk még nem vált teljesen külön.

Az Egyetemi Könyvtár *katalógushálózata* ebben a korszakban nem felelt meg az igényeknek. Toldynak ezen a könyvtár számára elsőrendűen fontos területen rengeteg tennivalója volt. Erre már akkor felhívta a figyelmet, amikor az átvétellel kapcsolatban a helyrajzi katalógus szükségése felmerült. A könyvtár egyetlen komoly címtára, a nagy betűrendes kötetformájú katalógus⁷⁶ csupán a szekrény- és azon belül a polcszámot adta meg, a folyószámot nem. Ennek következtében az olvasók gyors és pontos kiszolgálása lehetetlen volt, amit pedig Toldy a könyvtár legfontosabb feladatának tartott. Az 1779. évi szabályzat általános betűrendes címtár, főszakok szerinti szakkímtárak (Specialkataloge) és egy tárgyszó-katalógus [Real-catalogus, catalogus alphabeticus secundum materias distinctus] készítését írta elő. Ezek közül az első elkészült, a szakkímtárak Toldy hivatalbalépése előtt 20 évvel abbamaradtak, a tárgyszó-katalógushoz a könyvtár nem is kezdett hozzá. Toldy véleménye⁷⁷ az volt, hogy a régi módszer szerint szerkesztett szakkatalógusok a modern igényeknek nem felelnek meg [amiben igaza is volt, mert a kötetformájú és főszakokat felölelő katalógusokat az irodalmi termés méretei szétfeszítették!]; részletesebb feltárást biztosító (lényegükben a mai analitikus katalógusoknak megfelelő) szisztematikus katalógusokat kell tehát szerkeszteni. Ezek azonban rengeteg időt és költséget igényel-

nek, éppen ezért Magyarországon — az akadémiai Teleki-könyvtár és a Széchényi-könyvtár indexeit nem számítva — ismeretlenek. Hiányukat pótolja — s ez volt az eset az egyetemi könyvtárban is — a szak szerinti elhelyezés, ill. fejlettebb fokon az ennek megfelelő helyrajzi katalógus. Mivel ez utóbbi a könyvtárban hiányzott, Toldy azon a véleményen volt, hogy a *tudós* kutatóknak lehetővé kell tenni az egyes könyvszekrényekben való kutatást; Toldy könyvtárpolitikájának alapvető tétele ugyanis — melynek következtében az egyetemi könyvtár igazgatásának harminc éve alatt a magyar közművelődés jelentős bástyája lett! — az volt, hogy »egy könyvtárat *minden módon* (kiemelés tőlem. T. A.) hasznosítani kell«. A tárgyszó-katalógus készítését azonban — az azzal kapcsolatos nehézségek miatt — még hosszú időre elhalaszthatónak vélte.

Elsőrendű feladatnak a helyrajzi címtár megalkotását tartotta, valamint a betűrendes címtár kiegészítését s ennek megtörténte után új betűrendes cédulakatalógus elkészítését. E munkálatok 1849-ig nem fejeződtek be, aminek elsősorban személyzeti oka volt. A helyrajzi katalógus elkészítése elmaradt. A hátralékos anyagot és az új szerzeményeket betűrendes cédulakatalógusba kezdték feldolgozni, ez lett a könyvtár mai ún. »nagy-katalógus«-ának alapja. A kéziratár cédulakatalógusa az írnokei teendőket 1848-ig ellátó Garay János betegeskedése miatt csak a szabadságharc után nyert befejezést. Toldy kezeirésével elkészült viszont két új szakcímtár, az orvosi és jogi szakokra,⁷⁸ valamint megindult további szakcímtárak előkészítése.⁷⁹ A két új szakcímtár gyakorlati célt, az olvasóközönség minél gyorsabb kielégítését szolgálta. Ennek érdekében az anyagot a főszakon belül alcsoportokra (51 ill. 74) osztották be s ugyanakkor — szemben a helyrajzi katalógussal — a különböző szekrényekben elhelyezett hasonló jellegű anyagot együtt tüntetik fel.

Toldy katalógus-hálózati elméletét a teológiai könyvtáron óhajtott a gyakorlatban kikísérletezni. Ez esetben azonban — szemben az átvétel alkalmával, az akkori adott helyzetnek megfelelő gyakorlati javaslattal — először egy »kimerítő alaprajstrom lapformában« [Grundkatalog in Zetteln] létrehozását vélte elvileg szükségesnek. Ebből az alaprajstromból gondolta kifejtendőnek az »általános névlajstrom«-ot [allgemeiner Nominal-katalog], a »szoros rendszeres lajstrom«-ot [systematischer Katalog] és csupán végül a »helymutató«-t [Standortskatalog]. Elgondolása könyvtártani-elvi szempontból helyes volt, mivel egész elgondolása azon alapult, hogy a teljes hálózatot cédula-formában hozza létre.⁸⁰

A teológiai könyvtár kísérleti alanyként való kiválasztásának a gyűjtemény kisebb volta mellett volt egy másik oka is. Tervszerűen ki óhajtott terjeszteni a központi könyvtár felügyeleti jogát a *kari és tanszéki könyvtárakra* s mivel a teológiai könyvanyag tulajdonjogi kérdései [az anyag kettős provenienciája következtében] az egyetem és a papnevelde között tisztázatlanok voltak,⁸¹ Toldy tiszta vizet óhajtott

tölteni a pohárba. Gyarmathy János teológiai könyvtáros távozását felhasználva, a vonatkozó teljes történeti bizonyítékanyag ismerete alapján azt kérte a tanácstól, hogy a könyvtárat ő, s ne a papnevelde igazgatója adja át az új könyvtárosnak.⁸² Ezt a tanács engedélyezte, a papnevelde azonban az esztergomi érsekhez fordult jogorvoslatért s a kulcsok kiadását megtagadta. Ennek következtében a már korábban megkezdett katalogizálási munkálatok félbemaradtak.⁸³ Toldy és a tanács a helytartótanácsához fellebbeztek, s hivatkoztak arra, hogy az egyetemnek kétségtelen vagyona, a teológiai könyvtár felett ez esetben a lajstromozás útján kell örködni.⁸⁴ A helytartótanács elismerte⁸⁵ az egyetem igényét, azonban az anyagot — provenienciájának megfelelően — két részre választotta s nagyobbik felét egyetemi tulajdonnak minősítette. Elrendelte azonban a két rész együtttartását; az egyetem tulajdonát képező anyagból teológiai fiókkönyvtárat létesített, melynek könyveit a papnevelde igazgatója gondozza, azonban »az egyetemi könyvtárnak alá akképp rendeltetnek, hogy ezeknek lajstroma... az egyetemi könyvtárnok által elkészítetté, a főfelügyelés ezt illesse...« azzal, hogy a könyvtári szabályzat a teológiai könyvtárra is érvényes. A döntés 1847 végén született meg és 1848. március 11-én érkezett a könyvtárba. A szabadságharc alatt már nem volt mód a lajstromozás végrehajtására, 1849 után viszont más kérdések kerültek előtérbe. Így a papnevelde sikeresen meggátolta az első rendszeres magyar katalógus-kísérlet végrehajtását, ami pedig az egyetemi könyvtár egész katalógushálózata, ezzel a magyar tudományos kutatás és közművelődésnek további fejlődése szempontjából jelentős eredmény lett volna.

Toldy figyelme azonban nem csupán a teológiai, hanem a csillagászati fiókkönyvtár kérdéseire is kiterjedt. Már 1844-ben felkérte a csillagda igazgatóját, hogy az 1823 óta történt beszerzésekről és a könyvtár helyzetéről tegyen jelentést.⁸⁶ Ekkor és még később is csupán a felügyeleti jog elvi kérdése merült fel, mint ezt az akadémikusoknak a csillagdei könyvanyag használatával kapcsolatos iratváltásai is mutatják.⁸⁷ Amikor azonban 1848 novemberében a katonai események veszélybe sodorták a csillagda igen értékes könyvtárát, öntevékenyen és habozás nélkül szállíttatta be a könyvanyagot a központi könyvtárba.⁸⁸ Tudatosan élt tehát Toldyban az egyetemi könyvtár központi könyvtári funkciójának gondolata. Óvta az egyetem vagyonát az egyházi körök illetéktelen beavatkozása és az elemi pusztulással szemben, és a központi könyvtár szervezeteinek tekintette a fiókkönyvtárak anyagát. Erre mutat az is, hogy már 1846 óta úgy készítette az állománystatisztikát, hogy abban a fiókkönyvtárak anyaga is szerepelt.⁸⁹

Szerzeményezés és feldolgozás mellett komoly és rendszeres gondot fordított Toldy a *könyvanyag megőrzésére* is. A rendszeres portalanítás hiánya, az épület roskadozó és nedves állapota elősegítette a könyvek rovári kártevőinek elterjedését. Toldy rendszeresen és tudományosan foglalkozott ezzel a kérdéssel is, kikérte tudós szakemberek véleményét és ezek alapján részletes utasítást dolgozott ki a könyvanyag portalaní-

tására és féregtelenítésére vonatkozóan.⁹⁰ Ebben az utasításban, melyet később az egyetemi könyvtár működési szabályzatába is bedolgozott, részletesen ismertette a könyvek számára ártalmas rovári kártevőket, a leggyakoribb előfordulási helyüket a könyvtárban és az ellenük való védekezés módját. Külön kitért a könyvkötészet terén alkalmazandó eljárásra is.

A könyvkötéssel mint a könyvmegóvás másik fontos eszközével természetesen a féregtelenítésen túlmenően is foglalkozott. Elvileg elítélte — éppen a rovári kártevők miatt — a fatáblák megtartását és előírta a kötések évi rendszeres javítását. Véleménye szerint a könyvtárban fűzött műveket nem szabad elhelyezni, ezért a brosúra-jellegű anyagból szakok szerinti kolligátumok létesítésével oldotta meg a kérdést.⁹¹ Kötészeti elképzelései megvalósítása érdekében az 1846 végén elhunyt szolga helyére olyan alkalmazottat neveztetett ki, aki a köteteshez is értett, s aki a telek sarkán álló kis épületben rendezte be — a könyvtár sajátjának is mondható — könyvkötőműhelyét.

Szerzeményezés, feldolgozás és megóvás munkája Toldy felfogása szerint egy célt szolgált: *a könyvtár minél szélesebb körű használatának biztosítását*. Ebben az irányban különösen a szervezeti szabályzat létrehozatalának idejében munkálkodott. Már a katalógusokról mondottaknál láttuk, hogy milyen módon óhajtotta biztosítani a tudományos kutatók számára a lehető legnagyobb segítséget. Nem feledkezett meg azonban az egyetemi hallgatóság szükségleteiről sem. 1846-ban — számos egyetemi polgár által aláírt javaslat alapján — felterjesztést tett⁹² annak érdekében, hogy a könyvtár a két szünidei hónap [augusztus-szeptember] alatt is nyitva legyen s inkább a vizsgaidőszak alatt legyen zárva, hogy így az egyetemi ifjúság Pesten lakó része a szünidő alatt is használhassa azt s felkészülhessen jövő évi tanulmányaira. Előterjesztését mind a tanács, mind a helytartótanács elfogadta, azonban 1847-ben újbóli kérését anyagi indokokra való hivatkozással elutasították.⁹³ 1846-ban viszont a helytartótanács járult hozzá lényeges módon a könyvtár közhasználatának emeléséhez azáltal, hogy a pesti ipartanoda tanárai és hallgatói számára a könyvtárnak az egyetemiekéhez hasonló használatát engedélyezte.⁹⁴

A könyvtár forgalma már Toldy igazgatásának első éveiben — céltudatos könyvtári munkaszervezése és propagandája nyomán — emelkedést mutat.⁹⁵

	Olvasók	Kölcsönzők
1835—36	4539	?
1845—46	6586	936
1846—47	7253	800
1847—49	8007	1320

Az utolsó kétéves periódusban bekövetkezett csökkenés a szabadságharc eseményeivel, a könyvtárnak a tavaszi bombázás elől való biztonságahelyezésével, majd újrendezésével magyarázható.

A könyvtár forgalmának mennyiségi emelése mellett Toldy nem feledkezett meg — s ez természetesen következik könyvtártani elveiből — a minőség kérdéséről sem. A forgalom emelkedésével kapcsolatban örömmel jegyzi meg,⁹⁶ »hogy míg régebben a tanuló ifjúság által jobbra a szépirodalmi és mulattató könyvek olvastattak, most a tudományos irány túlralkodó, mit nem csak a kenyértudományokra,⁹⁷ hanem egyebekre is kell értenünk«.

Különös gondot fordított — s ebben egy úton járt az egyetemi s a helytartótanáccsal — a könyvtár tudományos szempontból már akkor is igen értékes *kézirattárára*. Már első összefoglaló jelentésében⁹⁸ megnyugtatta feletteseit, hogy — jóllehet elődje számos téren rendezetlen viszonyokat hagyott hátra — a kézirattárban nincs komoly hiány. Megállapítja, hogy a Kaprinay- és Hevenessy-gyűjtemények [ez utóbbi két kötete kivételével] teljesek, a Pray-gyűjteményből viszont az eredeti hat kötet helyett 1844-ben már nyolc hiányzott. Kézírt anyagot a könyvtár az 1803-ban visszaállított szerzetesrendeknek nem adott vissza (csupán könyvanyagot, amire a betűsoros címtár megfelelő betűjelei utalnak). Igazgatása első éveiben kezdődött meg a kézírt anyag első komoly katalógizálása.⁹⁹ Az épület helyzetével kapcsolatos jelentéseiben a kézirattárról mindig külön emlékezett meg s az állománygyarapodás statisztikájában — hasonlóan a fiókkönyvtárak anyagához — külön kiemelte a kézírt anyagot.

Nem lett volna ízig-vérig tudós tudományos könyvtáros, ha nem igyekezett volna biztosítani a könyvtár illő szerepét a magyar tudományos életben. A *tudományos munkában* személyesen mutatott követésre méltó, de nehezen követhető példát. Pártolta beosztottjainak tudományos munkásságát is és nem feledkezett meg a könyvtárnak mint intézménynek tudományos tekintélyéről sem. Ezért javasolta már 1846-ban, József nádor jubileumával kapcsolatban azt, hogy a könyvtár a birtokában levő XVI. századi magyar codexek Nádor-Codex néven történő összefoglalásával ünnepeljen.¹⁰⁰

*

Kialakult könyvtártani nézetek, a tudománypolitikai életben való jártasság és aktív részvétel, céltudatos belső könyvtári munka elméletben és gyakorlatban való egybehangolása jellemzik Toldy könyvtárigazgatásának első szakaszát. Jószándéka, erős akarata, közéleti szerepe serkentően hatottak a könyvtár életére. Csupán tárgyi nehézségek akadályozták meg a könyvtár még erősebb ütemű fejlődését. *E nehézségek technikai és igazgatási jellegűek* voltak.

A roskadozó, ódon épület már önmagában megnehezítette, fékezte a Toldy modern könyvtártani elveinek megfelelő modern könyvtári munkastílus kialakulását.¹⁰¹ A könyvtár tisztviselőinek nem volt oly külön hivatali szobájuk, ahol elmélyülten és zavartalanul tudtak volna dolgozni. A külön hivatali szoba hiánya miatt a katalógizálás, a tanács-

adás zavarta az olvasóközönséget. Toldy javasolta ugyan az őri lakás könyvtári célra való igénybevételét, azonban sikertelenül. Így ez a kérdés még hosszú évekig megoldatlan maradt.

Hiányoztak mind a könyvek raktározásához szükséges megfelelő szekrények,¹⁰² mind pedig a feldolgozó munkához nélkülözhetetlen nagy alakú könyvtári íróasztalok és egyéb bútorok.¹⁰³ Toldy tervezett ugyan e célra megfelelő speciális bútorzatot, azonban azok elkészíttetését nem tudta keresztülvinni. Sőt: saját íróasztalának 100 Ft-os költségét is csak hosszas huzavona után kapta meg az egyetemi tanácstól.¹⁰⁴

Mindezen technikai nehézségek ellenére Toldy az igazgatási adminisztráció terén — az első években különösen — pontos munkát végzett. Jelentései a könyvtár történetének elsőrendű értékű forrásai. S azt, hogy a könyvtár irattára a már korábban hiányzó 1834—39-es évek kivételével épségben fennmaradt, s 1843 óta minden lényeges ügyiratot megőrzött, kizárólag Toldy mindenre kiterjedő figyelmének köszönhetjük.

A technikai jellegű nehézségek mellett a katasztrofális *személyzeti viszonyok* is akadályozták a gyorsabb ütemű fejlődést. Idők folyamán a könyvtárban az évi 800 Ft illetménnyel rendelkező igazgatói állás mellett két tudományos jellegű, 700, ill. 600 Ft-tal dotált könyvtárőri állás, valamint két adminisztratív jellegű, 400 Ft fizetésű könyvtár-írnoki (később könyvtártiszt) állás alakult ki. E rendszeres tisztviselők mellett ideiglenes díjnokok és egyetlen rendszeres könyvtárszolga (évi 200 Ft fizetéssel) alkotta a könyvtár személyzetét.

Toldy hivatalbalépésekor a két őri állás hosszú évek óta — az egyik Schwartner Márton halála (1823), a másik Veszlerle József távozása (1838) óta — betöltetlen volt. A könyvtári munka folyamatosságát, tekintettel arra, hogy Biankovich János I. írnok 1841-ben nyugdíjba ment,¹⁰⁵ egyedül Csery József I. írnok biztosította. A könyvtár személyzeti és technikai nehézségeinek, az igazgatóváltozással kapcsolatos elkerülhetetlen zökkenőnek áthidalása egyedül az ő könyvtári tapasztalatától függött; mint Toldy mondja: »...sicque traditio, usque solus in multis casibus directionem dare potest: cancellista Csery saepe solus est capax defectum boni catalogi supplere.«¹⁰⁶ Csery különben egész 1848-ig második foglalkozásként a budai cenzúrahivatal tisztviselője is volt. A II. írnokot, Dörfy Józsefet csupán jóakarata dicsérte; helyette 1846-ban az egyetemi irodából Vargay Károlyt nevezték ki, Toldy javaslata ellenére, aki a megürült állásra a már két éve ideiglenes írnokként működő neves költőt, Garay Jánost, második helyen Reguly Antalt, a külföldön is ismert tudóst jelölte.¹⁰⁷ Dobocsányi Ignác könyvkötő és solga, az 1845-ben elhunyt Bartalics Imre utóda, ugyanebben az évben kezdte meg közel négy évtizedes munkásságát a könyvtárban.¹⁰⁸

A könyvtári személyzet elégtelensége már Fejér alatt sokat szerepelt az illetékes hatóságok előtt. Toldy sem hagyta természetesen nyugodni a kérdést. Általában az a jogos vélemény alakult ki, hogy a könyvtár hiányosságainak túlnyomó többsége, elsősorban a leltár és a

katalógushálózat elégtelen volta a személyzeti viszonyok következménye. Mindennek ellenére azonban a kérdés megoldása csupán az 1848. évi minisztérium erélyes fellépésére született meg. Az uralkodó — hosszú évekig tartó, már-már reménytelennek látszó küzdelem után — 1845 elején engedélyezte ugyan a két őri állás betöltését;¹⁰⁹ mivel azonban a két új állás betöltésének tisztán gyakorlati és a könyvtár szervezeti szabályzatának elvi ügye egy iraton futott a hivatali apparátusban, az őri állások ügyében is csak 1847-ben történt döntés.¹¹⁰ Két új őri állást engedélyezett ekkor a kancellária 800, ill. 700 Ft fizetéssel és szállással; Toldy ekkor már pótlékkal évi 1000 Ft-ot kapott. Ugyanekkor engedélyezték az írnoke állások új elnevezését — fizetésváltoztatás nélkül, s bevallottan azzal a céllal, hogy így ezek az állások nagyobb vonzóerőt gyakoroljanak a tudományos tekintéllyel rendelkező pályázókra. A két állásra 66 pályázat érkezett be, ezek elbírálását azonban már az alkotmányos kormányzati szervek végezték el.

A könyvtár életében a forradalmi idők személyzeti téren jelentették a legnagyobb változást. 1848 júniusában végre megtörtént a kinevezés a két őri állásra: I. őr Reguly Antal,¹¹¹ II. őr Lugossy József, a debreceni református kollégium könyvtárosa lett; az újonnan létesített III. őri állásra Hanák János pesti tanár kapott kinevezést.¹¹² Tisztek Csery és Vargay maradtak, mivel a korábban aspiráns Garay ekkor már nyilvános rendes tanári kinevezés előtt állott a magyar nyelv és irodalom tanszéke-re.¹¹³ A kinevezésekből azonban nem sok gyakorlati haszon származott. Reguly Antal berlini tanulmányútról nem tért haza,¹¹⁴ Lugossy József pedig a szabadságharc végéig nem foglalta el állását. Vargay huzamosan betegeskedett, majd 1848 végén a katonai főiskolához kapitány-hadbírónak neveztetvén ki, állásáról lemondott és követte a nemzeti kormányt Debrecenbe.¹¹⁵ Hanákot 1848 végén tanárrá nevezték ki. Ekkor Toldy évi 360 Ft fizetéssel ideiglenes segédként alkalmazta Rischel Ágostont. A szabadságharc legvégén, 1849. július 2-án »másodkönyvtári hivatalnokká« nevezte ki a minisztérium Tuppy Józsefet, aki azonban nem maradt sokáig a könyvtár alkalmazásában.

A gyakori személyi változások mellett az egymást felváltó politikai rendszerek adminisztratív jellegű intézkedései nem mozdították elő a nyugodt könyvtári munkát. 1849 márciusában a Windischgraetz-féle ideiglenes polgári közigazgatás kért igazoló jellegű személyzeti beszámolót a könyvtártól;¹¹⁶ erre a felszólításra Toldy nem adott választ. Majd május 18-án újból a VKM szólította fel az egyetem alkalmazottait politikai igazolójelentés megtételére,¹¹⁷ a két igazoló eljárást azonban már nem folytatták le.

Toldy személyzeti téren is céltudatosan vezette a könyvtárat. Erélyesen harcolt a két őri állásért, s nem rajta múlt, hogy a kinevezések elhúzódtak. Jelöltjeit tudománypolitikai szempontból jól válogatta meg, erre Reguly és Garay személye a példa. A forradalmi időkben — ez természetes következménye fent már ismertetett politikai állásfoglalásának — Toldy személyzeti téren sem tanúsított forradalmi magatartást,

viszont addigi múltjának megfelelően védte a könyvtár érdekeit. Az ideiglenes osztrák közigazgatást nem szolgálta ki, de a nemzetőri szolgálat alól is igyekezett beosztottait felmenteni. A könyvtár egyetlen forradalmi szellemű alkalmazottját adott esetben a végsőkig védelmezte, éppen úgy, mint később az üldözött Czuczor Gergelyt.

Beosztottai anyagi érdekeit is szem előtt tartotta. Ügyes érveléssel sikerült elérnie, hogy az őri munkát is ellátó két írnok 1845-ben 10%-os fizetésemelést kapott. Nem sikerült viszont hasonló eredményt elérnie a könyvtárszolga esetében, akinek 12%-os fizetésemelési kérelmét a helytartótanács 1848-ban elutasította arra való hivatkozással, hogy a drágaság (mely az általános európai gazdasági válság nyomán lépett fel) már nem olyan nagy, mint az előző évben volt. Csupán 1849-ben sikerült Dobocsányi számára a minisztériumtól a kért emelést megkapnia.¹¹⁸

3. Az új könyvtári szabályzat

Toldy igazgatása első éveiben végzett könyvtárszervező munkáját a könyvtár új szervezeti szabályzatában foglalta keretbe.¹¹⁹ A könyvtár legutolsó szabályzata a XVIII. század végéről származott; Fejér György patriarchális könyvtárigazgatása alatt nem tűnt fel elavult volta, már csak azért sem, mivel a Ratio Educationis is röviden összefoglalta a könyvtár tisztviselőinek teendőit s a hivatalos körök általában erre a jogforrásra hivatkoztak.¹²⁰

A felettes szervek Toldy hivatalbalépésekor döbrentek rá a könyvtárban uralkodó anarchiára és kezdtek foglalkozni az új szabályzat elkészítésének kérdésével. Toldy igazgatói esküvétele alkalmával Fischer Bertalan és Frank Ignác professzorok vállalták a szabályzat revíziójával kapcsolatos előterjesztés megtételét;¹²¹ Toldy is megtette a maga megjegyzéseit, majd pedig 1846 nyarán kidolgozta a könyvtár új szervezeti szabályzatának első tervezetét.

A régi szabályzat négy fejezetre oszlott; az első általános jellegű szervezeti kérdéseket, a második az igazgató, a harmadik az örök, a negyedik az írnokok köteleit tárgyalta; a szabályzat a napirend felsorolásával zárult. A szabályzat mindössze 27 rövid szakaszból állt. Toldy 1845-ben kelt feljegyzésében még nem foglalkozott azzal a gondolattal, hogy gyökeresen átdolgozza a régi szabályzatot, csupán kisebb javításokra gondolt. Később azonban belátta, hogy egy alapjában új szabályzattal teljesen átformálhatja a könyvtár életét; ekkor egy részletes, 99 §-ból álló új szabályzatot dolgozott ki, melyben minden erre lehetőséget nyújtó helyen érvényre juttatta könyvtártani elveit.¹²²

Kísérőiratában Toldy részletesen ismertette a szabályzat összeállításakor követett elveit, s hivatkozott a felhasznált forrásokra.

»Találand pedig a T. Igazgató Tanács e Javaslat átvizsgálásakor számos olyan pontokat, mik már eddig is gyakorlatilag fennállottak, habár utasításba foglalva nem voltak; találand, mik ha eddig eszközésbe nem vétettek is, de az Intézet célja minél teljeseb létesítésére önként helyeseknek mutatkoznak, és más jól rendezett intézeteknél gyakorlatban is vannak; találand végre, miket az ausztriai cs. tartományok köz-könyvtárai részére kiadott utasítás nyomán¹²³ bátorodom a Tek. Igazgató Tanács bölcs elítélése alá bocsátani«. Jelen keretek között nem is kísérlehetjük meg, hogy a szabályzatot részletesen ismertessük. Csupán egy-két, tudománypolitikai szempontból kiemelkedő szakaszára óhajtjuk a figyelmet felhívni.

A könyvtár magánhasználatával foglalkozó 2. § Toldy eredeti fogalmazásában kiterjeszti a könyvtár kölcsönzési szolgálatát (az egyetem, az akadémia tagjain, valamint az ipartanoda tanárain kívül) a testvér fővárosokban levő tanintézetek előljáróira, a helytartótanács tanácsosaira és titkárait, a főváros törvényszéki bírúira, a megyei tisztviselőkre szolgabíráktól felfelé, a városi tisztviselőkre, a budai és pesti bármely felekezetű lelkészekre. Kölcsönözhet ezenkívül »bármely alsóbbrendű tanító, tudománykedvelő és magántudós«, amennyiben magát kártérítésre kötelezi. A kölcsönzési kör e kiterjesztését »könyvtárunk középponti s úgy szólván egyetlen volta« indokolja; az e téren eddig követett gyakorlat nyomán »a közértelemiség nevelése érdekében kívül az intézet némi népszerűsége is keletkezett«. (17. kép.)

A kötelempéldány-ügyről szóló részben a 42. § előírja, hogy a met-szetanyag is kötelempéldány-szolgáltatás alá esik. Toldy a kísérőiratban a hazai művészettörténeti kutatás kezdeti szárnypróbálgatásaira utal ezzel kapcsolatban.

Az 52. és 53. §-ok a szerzeményezési politika legmagasabb szintű, az anyagi helyzet követelte általános elvi szempontjait szögezik le. A szerzeményezést irányító igazgatónak félre kell tennie minden, valamely tudomány szak iránt érzett előszeretetet, de hasonlóan nem szabad figyelmét a csupán könyvészeti szempontból értékes, de a tudományos kutatás szempontjából lényegtelen művekre fordítania. »Mellőzendí mind azokat, mik egyedül a kor divatirányai és múlékony szeszélyeinek befolyása alatt keletkeztek, sem lényeges hasznot nem ígérnek, sem állandó beccsel nem bírnak.« Lemond arról, hogy minden szakot egyformán gyarapítson: ezen a téren a mindennapi szükség irányítását fogadja el. Alapos tájékozódással kell bírnia a könyvészeti szaklapok területén. Annak érdekében, hogy a szerzeményezés ne függjön egy embertől, »de másfelül több személyeknek, illyesekben igen eltérő nézeteik és gyakran ellenkező óhajtásaik által az egység és tervszerűség se szenvedjen«, az évi gyarapodási jegyzéket testületi elbírálás végett az egyetemi tanács elé kell terjeszteni. [Tehát szemben Fejér korszakával: a szerzeményezést az igazgató irányítja, a tanács utólag bírálja azt meg!]

A szabályzat eme lényegbevágó pontjainak ismerete alapján is megállapíthatjuk, hogy a tervezet alapos könyvtártani ismeretek és

széleskörű tudománypolitikai tájékozottság alapján, a realitások figyelembevételével készült kodifikációs alkotás, melynek — mai szemmel — talán csak az az egyetlen hibája, hogy egybeolvasztja a szervezeti szabályzat és az ügyrend anyagát.

A további tárgyalások során a felettes szervek az eredeti tervezeten keveset és lényegbe nem vágóan változtattak. Egyedül a könyvtár katalógushálózatával kapcsolatban folyt hosszas, az ügyben nyilatkozó egyetemi és helytartótanácsi előadók komoly bibliográfiai és tudománytörténeti ismereteire valló vita. Az egyetemi tanács és a helytartótanács ui. túlzottan tartotta Toldy ez irányú igényeit és — bizonyos fokig jogosan — a Toldy-javallotta §-okat »inkább a lajstromozásról szolló tanító könyvbe, mintsem hivatalos utasításba« illőnek tartotta. A kancellária végül is Toldy javaslatát fogadta el. A tárgyalások során Toldy a felsőbb utasításoknak megfelelően kétszer fogalmazta át a javaslatot, melyet végül is 1848. március 14-én fogadott el a kancellária.¹²⁴ A szabályzat végleges felosztása a következő :

I. fejezet. Rendeltetés.

1. § »A kir. Egyetem Könyvtára közhasználatra van ugyan szánva ; különösen mindazonáltal az egyetemi tanítói kar és tanuló ifjúság, s illetőleg a középponti papnevelde tudományos szükségéi pótlására rendeltetett.«

II. fejezet. Szerkezeti felépítés. (2—3. §)

A központi könyvtár és a fiókkönyvtárak.

III. fejezet. A könyvtár fenntartásáról és biztosításáról. (4—17. §)

Az állomány megőrzésével és rendjével kapcsolatos rendszabályok, külön az aprónyomatványok őrzése.

IV. fejezet. A könyvtár hasznosításáról. (18—39. §)

A felállítási rend, a jelzet rendszer s a katalógizálás. Az egyes katalógusfajták (alapcím-tár, egyetemes névcím-tár, rendszeres cím-tár, mellékes cím-tárak, úgy mint : egyetemes tárgycím-tár, kézirat-cím-tár, zsengek cím-tára, rajzművek lajstroma.) részletes ismertetése.

V. fejezet. A könyvtár gyarapításáról. (40—55. §)

A szerzeményezés különféle módozatai, figyelembevve a könyvtár fent ismertetett funkcióit, valamint a segédkönyvtár jelentőségét.

VI. fejezet. A könyvtár használatáról. (56—77. §)

Az olvasási és kölcsönzési rend, a tilos könyvek kölcsönzésének módja.

VII. fejezet. A könyvtár igazgatásáról. (78—91. §)

A könyvtár vezetése, a könyvállománnyal kapcsolatos adminisztratív jellegű feladatok, benne a másodpéldányok árverése.

VIII. fejezet. A könyvtár személyzetéről. (92—98. §)

A könyvtár tisztviselőinek kötelmei. [A szabályzat 99., önálló §-a az egyetemi pénz- és ritkasággyűjteménynek a könyvtárról való leválasztása felől intézkedik.]

A március 14-én a helytartótanács által elfogadott szabályzatot a miniszteriális kormányzat formálisan nem hagyta jóvá, azonban a szabályzat minden további jóváhagyás nélkül érvényre emelkedett s egész a század nyolcvanas éveig alapja volt a könyvtár igazgatásának. Sőt: a kifejezetten egyetemi, ill. egyetemi könyvtári vonatkozások elhagyásával, a szerkezet és szöveg szószerinti követésével adta ki Toldy 1848-ban a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának szervezeti szabályzatát.¹²⁵

A könyvtári szabályzattal egy időben, részben annak folyománya-ként készült el a könyvtár *olvasótermi szabályzata*, valamint a könyvtár-szolga külön utasítása.¹²⁶ Az olvasótermi szabályzat párhuzamosan futott a könyvtári szabályzat fogalmazásával és 1848 februárjában került kiadásra. Mintájául a bécsi Hofbibliothek hasonló szabályzata szolgált, attól azonban egy-két lényeges ponton eltért.

Az olvasásra szabadon kiadható művek körét a bécsi szabályzat a következőkben szabta meg: »Romane, Schauspiele, Gedichte und andere zur schönen Literatur gehörige Werke, werden nur bei Nachweisung eines wissenschaftlichen Zweckes verabfolgt: eben so wenig werden in der Regel Schul- und Vorlesebücher, Sprachlehren, Übersetzungen von Classikern, Bilderbücher und dergl. ausgegeben.« (5. §) E negatív és merev állásponttal szemben a magyar szabályzat (4. §) szabadabb szellemű: »A könyvtárnak az olvasótermi használása, a munkák minéműségét tekintve, korlátozva nincsen, úgy hogy mindennek, ki azokkal élni képes, oly munkák is kiadathatnak, melyeknek hazára kikölcsonzése tilos« azzal a megszorítással, hogy a szórakoztató irodalom és a kéziratok csak tudományos célra adhatók ki, valamint a csak érettebb korúak számára való művek »ifjabb, vagy kevésbé művelt olvasónak ki ne adassanak, hanem figyelmök hozzájuk illőbb, hasznos és tanulságos munkákra iránytassék«. ¹²⁷ Ez utóbbi szakasz, valamint a könyvtár berendezésével kapcsolatos panaszok ¹²⁸ határozottan arra mutatnak, hogy a könyvtár ekkor már komolyan foglalkozott a közönség-szolgálatlaltal kapcsolatos kérdésekkel.

Toldynak a katalógushálózat közönségszolgálati szerepéről és a könyvtár tudománypolitikai jelentőségéről vallott elveinek köszönhető a magyar szabályzat 10. §-a, mely a bécsi szabályzathól teljesen hiányzott: »Tanítók s más tudományos férfiakkal, sőt felsőbb tanosztályi művelt ifjakkal a címtárak is közöltessenek, azok kivételével, melyek kizárólag a könyvtár kezelésére szolgálnak.«

A fenti példák mutatják, hogy Toldy a bécsi szabályzatot nem alkalmazta mereven, sőt azt a helyi lehetőségekhez mérten igyekezett szabadabban, a tudományos kutatás és a közművelődést szolgáló tájékoztató munka érdekében módosítani.

A *könyvtárszolga utasítása* az 1833-ban kelt régebbi utasítás szövegén nem változtatott lényegesen. E tárgyban Toldy és az egyetemi tanács között csupán arról folyt a vita, hogy bekerüljön-e a szabályzatba a solgla könyvkötési kötelezettsége. A vita — melyben Toldy az adott

helyzetből és Dobocsányi személyes szaktudásából indult ki — a tanács javára dőlt el, s az utasításból a könyvkötésre vonatkozó pont kimaradt. Ennek ellenére a könyvtár könyvkötési munkáit továbbra is Dobocsányi végezte, mint részben fizetett könyvkötőmester. A szolgálai utasítás nemcsak komoly fizikai munkát rótt a szolgálára, hanem önálló életétől szinte megfosztva, a könyvtár rabjává tette. Takarítás [olvasó- és hivatali szobák naponta, nagyraktár hetente], fűtés, könyvtisztogatás, lakása tisztántartása, a kapu bezárása, a tetőzet ellenőrzése, napi szellőztetés, olvasótermi ellenőrzés, könyvszállítás és reponálás mellett a tűzoltó berendezések karbantartása, zápor esetén vízmentesítés tartoztak feladatai közé. Feletteseinek — köztük az egyetemi központi porkolábnak is — engedelmeskedni tartozott, éjjel lakásáról nem távozhatott, nappal is csak előjárói tudtával. Súlyosbította a könyvtárszolga helyzetét, hogy az egyetemi tanács nem nézte jó szemmel, ha a könyvtár családos szolgát alkalmazott vagy a könyvtár épületében lakó szolga megnősült. A család és a gyermekek lármája ellen ui. könyvtári részről nem merült fel panasz, viszont a ferencesrend és a helytartótanács részéről annál inkább.¹²⁹

Összefoglalás

A szabadságharc bukásával lezárult Toldy könyvtárigazgatásának első korszaka, a szervezés kora.

A könyvtár vezetését nehéz helyzetben vette át. Fejér György neves tudós volt, de nem volt érzéke a szervező munkához és a tudománypolitikához. Toldy mögött 1843-ban jelentős tudománypolitikai múlt állt: két évtizedes irodalmi és egy évtizedes akadémiai tevékenysége, valamint hatalmas irodalmi munkássága. Ennek következtében fel tudta mérni a könyvtárral kapcsolatos lehetőségeket és széles látókörben tudta elbírálni az egyik legjelentősebb kultúrintézményünkkel kapcsolatos igényeket.

Mint alapító és szervező, kezdettől fogva részt vett a Magyar Tudományos Akadémia (1830) és a Kisfaludy Társaság (1836) munkájában; 1830 óta tagja volt az egyetem tanári karának. Számos tudományos folyóiratot és forráskiadvány-sorozatot alapított és szerkesztett: az Orvosi Tár (1831), a Magyar Tudományos Akadémia Évkönyve (1833), a Tudománytár (1834), az Athenaeum (1837), a Figyelmező (1837), a Kisfaludy Társaság Évlapjai (1841), a Nemzeti Könyvtár (1843), a Magyar Szépirodalmi Szemle (1847) és az Új Magyar Múzeum (1850) hatalmas agilitásának köszönhette létét. A Tudománytárban kiadta a magyar könyvtermés 1831—1835. évi bibliográfiáját [az első rendszeres magyar éves nemzeti bibliográfiai kísérlet!], a Budapesti Híradóban 1844-től »Tudományos Világ« című külön rovatban számolt be az akadémia, az egyetem és a könyvtárak működéséről. A különböző szaklapokban számos kultúrpolitikai cikket írt, melyekben egyebek közt javaslatot tett: a magyar írói jogi törvény megalkotására, magyar filozófiatörté-

neti adatgyűjtésre, népdalgyűjtésre, nyelvjárástani kutatásokra, műemlék-gyűjtésre vonatkozóan. Mint szótárszerkesztő és kiadó [magyar—latin orvosi, magyar—német zseb-, ill. tudományos műszótár, jogi, filozófiai és matematikai műszótárak] a magyar tudományos nyelv modernizálása terén szerzett érdemeket.

Bár a szabadságharc bukásáig nem foglalta írásban össze tudománypolitikai elképzeléseit, később írt ez irányú megnyilatkozásai számunkra is szolgálnak tanulsággal. Egyik legkorábbi, e tárgykörre vonatkozó kézírata »Tudományos nagy szükségleteink« címen szól a kérdéstről.¹³⁰ A kéziratban olvasható javaslatok érintik az akkori magyar tudományos élet valamennyi szükségletét. Toldy a következő program megvalósítását tartotta szükségesnek :

1. »Bibliotheca Hungarica«. 1848-ig terjedő, széleskörű forrás- és feldolgozás-bibliográfia.
2. Tudományos könyvtáraink hiányainak tervszerű kiegészítése.
3. Tapasztalatcsere-utazások a külföldi nagykönyvtárakban.
4. Széleskörű történeti forráspublikáció.
5. A XVI. század előtti összes magyar nyelvemlék kiadása. Ezzel kapcsolatban ómagyar nyelvtan és szótár készítése.
6. Költői művek kiadása, a XVI. század végéig teljesen, a XVII. és XVIII. századból válogatottan.
7. Bibliográfiai lexikon.
8. Életrajz-lexikon.
9. Nyelvjárások szótárának és nyelvtanának összeállítása.
10. Népmondagyűjtés.
11. Ókori feliratos anyag gyűjtése.
12. Műemlékekről készült rajzok gyűjtése.
13. Tudósok és államférfiak kézíratos naplóinak megszerzése könyvtáraink számára.

Máshelyt viszont kidolgozta — egyetemi előadás céljaira — a történettudomány metodológiája és enciklopédiája c. tárgykört,¹³¹ és javaslatot tett egy Magyar Történelmi Intézet létesítésére.¹³²

A magyar tudományos élet helyzete, elmaradottságának társadalmi, gazdasági és politikai okai, a magyar tudósok életformája és társadalmi helyzete állandóan érdekelték, ez irányú nézeteit a nagy nyilvánosság előtt is többször kifejtette.¹³³ Alapjában helyesen fogta meg a kérdést, amikor hangsúlyozta, hogy

a. tudományos elmaradottságunk végső okát gazdasági függőségünkben találhatjuk ;

b. a magyar tudós társadalmi helyzete azért visszás, mert a »harcias és jogász nemzet« nem becsüli meg kellőképpen a tudományos kutatómunkát ;

c. a magyar tudományos élet egyensúlyának megteremtése érdekében reáliák és humaniorák egészséges összhangjára van szükség, s egyik nagy tudománycsoportnak sem szabad jelentőségben elnyomnia a másikat.

Általános tudománypolitikai elvei és könyvtártani rendszere alapján céltudatosan szervezte meg a belső könyvtári munkát. Elmélet

és gyakorlat e szoros egysége tették igazgatása alatt az egyetemi könyvtárat »az oktatás és az élet könyvtára«-vá, a magyar közművelődés — állományában és forgalmában folyamatosan gyarapodó — hatalmas bástyájává. A könyvtár Toldy igazgatása első éveiben — annak ellenére, hogy Toldy számos javaslata a hivatalos körök nehézkessége miatt nem került megvalósításra — a két főváros szellemi életének egyik nagy központja lett: az irodalmi, tudományos és politikai élet majd minden tényezője igénybe vette szolgáltatásait; igazgatójának és személyzetének egyéni tudományos munkája, a könyvtár anyagának jellege pedig biztosította e szolgáltatások minőségét.

Mindezen eredményekhez Toldy nem jutott el sima úton. Az anyagi nehézségeket mindvégig nem sikerült elhárítania s csupán céltudatos és reális szerzeményezés útján tudta azok káros következményeit csökkenteni. Az egyetemi tanács kezdeti bizalmatlanságát sikerült megszüntetnie, azonban az anyagi önállóságot nem tudta visszaszerezni. Az egyetem nem minden téren viszonzta Toldynak az egyetemi oktatási és tudományos szükségleteket messzemenően figyelembe vevő könyvtárpolitikáját. Minden jelentősebb anyagi igény elől elzárkózott, mely a könyvtár munkáját lett volna hivatva jobbá, gyorsabbá tenni. Viszont támogatta a könyvtárat azon törekvéseiben, melyeknek célja az egyetem tulajdonának megvédése, az egyházi körök beavatkozásának elhárítása volt. Ezen a téren elsősorban a teológiai könyvtár ügyében, valamint a könyvtárnak 1849-ig csupán egyes helyiségek, később az egész ingatlan ügyében a Ferenc-renddel folytatott vitájában vallott elvi álláspontja emelendő ki.¹³⁴ Az egyetem így saját tulajdonát védve a könyvtár érdekein keresztül, kezdetben öntudatlanul, később — különösen a hatvanas években — teljes tudatossággal állt ki a haladó tudomány érdekében a Ferenc-rend, az esztergomi érsek és a velük szoros szövetségben álló városi tanács ellen.

A könyvtár a helytartótanáccsal nem állott közvetlen kapcsolatban: az egyetemi tanácson át vezető szolgálati út betartása kötelező volt. A könyvtár ügyvitelén keresztül egész fejlődésére nyomasztóan hatott azonban az, hogy minden jelentéktelen ügyének, pár forintos igényének elbírálása óhatatlanul bekerült a helytartótanácsi ügyintézés taposómalmába. Ez — egy-két kivételtől eltekintve — általában negyedéves ügyintézést jelentett; viszont sok esetben jelentette azt is, hogy a könyvtár problémái nem mindig a könyvtári szempontokkal szemben sok esetben merev és elutasító egyetemi síkon, hanem a szakmai szempontból szintén hozzáértő magasabb vonalon kerültek elbírálásra. Ez elsősorban azért volt előnyös, mert Toldy a nádorral, ill. Eötvös miniszterrel közvetlen kapcsolatban állott s a döntést nem egy esetben felülről is befolyásolhatta. A hivatalos utat az alkotmányos kormányzat is betartatta Toldyval, s nem engedte meg, hogy a könyvtár az egyetem-től függetlenítse magát,¹³⁵ azonban vannak jeleink arra, hogy Eötvös nem minden esetben ragaszkodott a hivatalos úthoz és Toldyt a felterjesztések közvetlen megtételére hatalmazta fel.¹³⁶

Toldy könyvtárigazgatásának első hat évében tehetségéhez, helyzetéhez és a lehetőségekhez mérten mindent megtett annak érdekében, hogy az egyetemi könyvtár modern, a magyar felsőoktatásügy és a tudománypolitika fejlődő igényeit kielégítő intézménnyé váljék. Az útjában álló minden nehézség ellenére az építkezés ügyének haladása, a szervezeti szabályzat elkészülte, a személyzeti kérdések megoldása reményt nyújtott az egészséges kibontakozáshoz. A szabadságharc bukása azonban e reményeket megsemmisítette, s a könyvtárnak, mint az egész magyar oktatás- és tudománypolitikának is, új utat kellett keresnie. Toldy igazgatásának első hat éve, az ez idő alatt elért eredmények nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a könyvtár az abszolutizmus éveiben a közművelődés és a haladó tudományos gondolkodás oldalán szolgálhatta a magyarság érdekeit.

JEGYZETEK

A dolgozat elsőrendű forrásanyaga :

a) Helytartótanács (Htt.) Departamentum litterario-politicum (Litt. pol.), ill. közoktatási osztálya (Közokt.) iratanyaga, fons (f.), ill. kutfő (k.), positio (p.), ill. tétel (t.) szerint.

b) a pesti egyetem rektori hivatalának (Rekt.) iratanyaga.

c) az egyetemi könyvtár irattára (EK), ill. annak különcsomói (kcs.)

Megjegyzendő, hogy az EK ebben a korban még nem folyószámos rendszerű, csupán időrendes elhelyezésű. Az EK jelzet melletti kelet után a R. jelzet a megfelelő Rekt. számra utal.

¹ Rekt. 1831/47. »Dicasterialis enim administratio Bibliothecae minime convenit; nec ullibi viget in orbe terrarum.«

² Htt. Litt. pol. 1826. f. 8. p. 10.

³ Htt. Litt. pol. 1826. f. 11. p. 20. és Htt. 1830/1515. Neve: »summa pro amplius dotanda et locupletanda bibliotheca.«

⁴ »Opera plurima sunt historici argumenti, nec paucae scientiae penitus neglectae.« Rekt. 1831/47. — »Vulgaribus et obviis quibusvis commentariis haud cumulantibus, majoris celebritatis operum principalis ratio fiat.« Htt. Litt. pol. 1831. f. 11. p. 16.

⁵ Rekt. 1838/11, 209, 295, 326.

⁶ Erre, s általában a Ferenc renddel való vitára bővebben *Tóth András*, Haladás és reakció küzdelme a Pesti Egyetemi Könyvtár új épülete körül. Magyar Könyvszemle 1955 (71) 1—2. sz. 41—71.

⁷ Rekt. 1841/107, 184, 199, 344, 346, 365, 366.

⁸ Rekt. 1841/373.

⁹ Rekt. 1842/137.

¹⁰ Rekt. 1842/158, 157, 168, 187.

¹¹ Toldy pályázata és a jelölés: Rekt. 1842/171.

¹² Htt. Litt. pol. 1843. f. 8. p. 97a. és Rekt. 1843/80.

¹³ EK »Jelentések« kcs. Nádori jelentés A/V. pont.

¹⁴ Rekt. 1843/100.

¹⁵ Rekt. 1843/133.

¹⁶ Rekt. 1843/106.

¹⁷ Rekt. 1843/161

¹⁸ Náadori titkos lt. Praes. Fasc. 41. nr. 129. — Kancellária Praes. 1843/513, 514, 666.

¹⁹ Eddigi életrajzai (*Zólyomi Lajos*, Toldy Ferenc életrajza. Magyar Helikon I. Pozsony, 1883. — *Kunfi Zsigmond*, Toldy Ferenc. Bp. 1903. Kny. Irodalomtörténeti Közlemények. — *Kuncz Aladár*, Toldy Ferenc. Bp. 1907) vagy túlnyomóan irodalomtörténeti részletkérdéseket tárgyalnak — mint Kunfi és Kuncz — vagy csupán adatanyagot tartalmaznak, mint Zólyomi műve.

²⁰ Munkásságának könyvészetét összeállította *Greguss Ágost*, 1821—1871. Toldy Ferenc félszázados irodalmi munkássága. Pest, 1871. (621 cím.) Csúpan a legfontosabbakat *Szinnyei József*, Magyar írók élete és munkái. Bp. 1914, XIV. köt.

²¹ *Kunfi* i. m. 7.

²² Uo. 8.

²³ Uo. 9.

²⁴ Külföldi útja alkalmával írt naplói: Magyar Tudományos Akadémia [MTA] kéziratára [MSS] Tört. naplók 8r. 22. — M. irod. levelek 2r. 4. II. — Tört. 2r. 15. — Országos Széchényi Könyvtár [OSzK] MSS. FolHung. 1615.

²⁵ Magyar nyelv- és irodalomtörténeti tanszékfoglaló beszéde. Pest, Emich, 1861. 17.

²⁶ *Révai József*, Irodalmi Tanulmányok. Kölcsei Ferenc. Bp. 1950, 15—16.

²⁷ OSzK. MSS Levelestár. Toldy Ferenc Bitnitz Lajoshoz.

²⁸ »Ismét: Tudomány, magyar tudós.« Új Magyar Múzeum I. (1850—51) 483.

²⁹ Új Magyar Múzeum I (1850—51) 686, valamint *Kunfi* i. m. 7. — Toldy így ír Szontaghnak: »...én az anyagot és szellemet elválasztó dualismusod irányában gyakran védtem a felbonthatlan egységet; s mikor én a szellemet a potenciózott anyag egyik tulajdonságának állítottam... hogy mi a lelket csak olyan állapotban képzelhetjük, melyben az észleletünk körébe esik, azaz lekötve az anyaghoz, sőt az anyag által feltételezve, mikből természetesen a lélek halhatatlanságára, a személyes istenre stb. nézve is el kellett térnünk... te akkor materialistának, empiristának, pantheistának nevezted, »milyek valamennyi orvosok és természetbuvárok...«

³⁰ *Vajda György Mihály*, Az egyezményesek. Fejezet a magyar filozófia történetéből. Bp. 1937., különösen 35—36.

³¹ 1855-ben, amikor éles harc folyt a szeplőtlen fogantatás dogmája körül, s mikor ő maga is harcban állt a könyvtári ingatlan tulajdonjogát vitató, a szeplőtlen fogantatás dogmáját támogató Ferenc-renddel, kiadott — nyelvmélekként — hét, a témával foglalkozó régi magyar szentbeszédet. (*Immaculata* a régi magyar anyaszentegyház hét beszédében. Szt. István Társulat Pest, 1855. 100.) Bartakovics Béla egri érseknek ajánlva. A kiadvány hivatását abban látta, hogy bemutatja a régi hitszónokok felfogását »most, midőn a feloldó bírászat még hatástalan, s a gúny mérgező ereje még nem bátorodott fel egy jámbor és magasztos tan ellen.« — Ellentmondásos lelki alkata szempontjából érdekes gyermekei pályaválasztása is. Kilenc gyermeke közül legidősebb leánya az angolkisasszonyok egri zárdájának főnöknője lett; második fia felszentelt pap volt s csúpan 1880-ban vált ki a papságból. Legidősebb fia, István viszont — Brutus álnéven is — elsővonalbeli harcosa volt az 1867 utáni antiklerikális irodalmi és politikai küzdelemnek.

³² Regnicoláris lt. Takács Sándor hagyaték fasc. 66. 1848. jún. 10.

³³ Uo. fasc. 67. nr. 9711.

³⁴ Htt. Litt. pol. 1843. f. 11. p. 10a.

³⁵ A vonatkozó rendőri jelentés: Takács-hagyaték. fasc. 68. nr. 9907.

³⁶ Rekt. 1843/105, 283 és 1844/115, 174.

³⁷ Htt. Litt. pol. 1843. f. 11. p. 6a, 7a, 10a.

³⁸ Toldynak ekkor már négy gyermeke volt. Első felesége 1836-ban, második 1842-ben halt meg. 1843-ban nősült harmadszor. Genealógiai kérdés tisz-

tázása: Kozma Antalné *Toldy Jolán* levele Pintér Jenőhöz. OSzK MSS. Levelestár.

³⁹ Az Akadémia könyvtárával kapcsolatos tevékenységével a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának munkaközössége foglalkozik. A könyvtár megnyitása alkalmával mondott és keletkezését vázoló beszéde: Magyar Akadémiai Értesítő 1843—4-re. Buda, 1844, VII. sz.

⁴⁰ Könyvtárakról. Bevezetése dr. Schedel Ferenc illyecímű munkájának: »A könyvtártan kézikönyve.« — Athenaeum. Új folyam I (1843) 201—210.

⁴¹ Toldy jól ismerte a kor könyvtártani szakirodalmát. A monografikus irodalom, a leipzig *Serapaeum* és a *Petzholdt-féle Anzeiger* a könyvtárban állt rendelkezésére. Ismerte *Ebert* híres »Bibliothekswissenschaft« c. cikkét az Ersch-Gruber-féle lexikonból.

⁴² *L. A. Constantin*, *Bibliothéconomie*. Paris, 1841. — *J. A. Fr. Schmidt*, *Bibliothekswissenschaft*. Weimar, 1840.

⁴³ EK »Jelentések« kcs. — Az egyetemi tanácshoz felterjesztett évi jelentések az EK-ban az 1843/44. tanévtől folyamatosak.

⁴⁴ Bővebben: *Tóth* i. m. 44—45.

⁴⁵ EK 1843, nov 1.

⁴⁶ Htt. Litt. pol. 1844. f. 11. p. 8a. és Közokt. 1845. 11. kf. 15. t., valamint EK 1844 és 1845.

⁴⁷ EK »Könyvtárépítés« kcs. Bővebben: *Tóth* i. m. 45.

⁴⁸ A vonatkozó iratanyag 1846—1848 évekre: Htt. Közokt., Rekt. és EK. passim.

⁴⁹ Htt. Közokt. 1848. 14. kf. 7. t.

⁵⁰ EK 1848. okt. 20.

⁵¹ EK »Jelentések« kcs. megfelelő évek adatai.

⁵² Htt, Litt, pol. 1831. f. 11. p. 16. — Rekt. 1831/146. — Htt. Litt. pol. 1833. f. 11. p. 4. — Rekt. 1837/65, 81.

⁵³ Htt. Közokt. 1848. 14. kf. 10a.

⁵⁴ EK »Desiderata« kcs.

⁵⁵ EK 1847 (R. 347.)

⁵⁶ Rekt. 1848/57, 100.

⁵⁷ Htt. Közokt. 1845. 11. kf. 27a. t.

⁵⁸ Htt. Közokt. 1847. 14. kf. 9a. t.

⁵⁹ EK 1848. jún. 18 és júl. 7.

⁶⁰ EK 1848. okt. 17.

⁶¹ Htt. 1780/5022, 1796/8179, 1804/4333.

⁶² EK »Jelentések« kcs. 1843/44. tanévi és Nádori jelentés D/II. pont.

⁶³ EK 1849. márc. 24.

⁶⁴ EK 1847. febr. 10.

⁶⁵ EK »Jelentések« kcs. 1846/47.

⁶⁶ Uo. 1844/45.

⁶⁷ EK 1846. szept.

⁶⁸ EK 1846. szept. 25.

⁶⁹ Htt, Litt. pol. 1827. f. 11. p. 5.

⁷⁰ EK »Jelentések« kcs. Nádori jelentés D. II. 4.

⁷¹ Rekt. 1847/248 és 1848/54.

⁷² Rekt. 1831/47.

⁷³ Az egyetemi tanács ezt a gondolatot már 1813-ban felvetette — Rekt. 1813/80.

⁷⁴ Az 1844-ben megnyílt akadémiai könyvtár ekkor még fiatal intézmény volt; a múzeum Széchényi Könyvtára a nyilvános közkönyvtári funkciók nehézségeivel küzdött. Mindkét könyvtár csak a hatvanas évek elején vált az egyetemi könyvtár komoly vetélytársává.

⁷⁵ A kettős funkció-meghatározás *F. A. Ebert*-től származik, (*Allgemeines Bibliographisches Lexicon*. I. köt. Leipzig, 1821, Vorrede XI.1.) aki a bibliográfia e kettős funkciójáról beszél.

- 76 EK. MSS. J. 111.
 77 EK. »Jelentések« kcs. Nádori jelentés B. pont.
 78 EK. MSS. J. 121 és 122.
 79 Uo. J. 83. (szintén Toldy kézírása.)
 80 Rekt. 1845/155.
 81 Rekt. 1836/155., ahol a papnevelde igazgatója elvi tiltakozást jelentett be az ellen, hogy a könyvtár részéről beavatkozás történjék.
 82 EK 1845. júl. 16., valamint »Könyvtárutasítás« kcs. 1846. évi fogalmazvány.
 83 A megkezdett lajstrom EK. MSS. J. 64.
 84 Rekt. 1845/258b, A régi lajstromok EK. MSS. J. 87—91.
 85 Htt. Közokt. 1848. 14. kf. 4a és Rekt. 1848/73.
 86 EK 1844. okt.
 87 Htt. Közokt. 1846. 14. kf. 24a. — Rekt. 1846/202, 361. EK 1846 júl.
 88 VKM. Közokt. 1848. 14. kf. 37a.
 89 EK »Jelentések« kcs. 1845/46.
 90 Az EK »Jelentések« kcs. Nádori jelentésben kidolgozott szöveget kiadta : »Utastítás a M. Academiai Könyvtár tisztviselői számára.« Buda, 1848. 29—31.
 91 Így jött létre az EK »Miscellanea« különgyűjteménye.
 92 Htt. Közokt. 1846. 14. kf. 21. — Rekt. 1846/238. — EK 1846. júl. 28.
 93 Rekt. 1847/239.
 94 Rekt. 1847/9.
 95 EK »Jelentések« kcs. megfelelő évek anyaga.
 96 Uo. 1845—46.
 97 »Kenyér« — azaz gyakorlati tudományok : orvosi, jogi és teológiai tudományok.
 98 Rekt. 1844/115.
 99 EK. MSS. J. 61. (Befejezve 1850 után.)
 100 Rekt. 1846/348 és Ek 1846. ápr. — Kiadása 1855-ben történt meg.
 101 EK »Jelentések« kcs. Nádori jel. C. pont.
 102 Utolsó szekrénybeszerzés 1838-ban történt, Rekt. 1838/21.
 103 A könyvtár 1845. évi bútorleltára : EK »Könyvtárutasítás« kcs. 1845.
 104 EK 1847. nov. (R. 383.) és Htt. Közokt. 14. kf. 31a.
 105 EK 1841. szept. 14.
 106 EK »Jelentések« kcs. 1843/44.
 107 EK 1846. ápr. 18. és júl. 12.
 108 EK 1845. okt. 5. A kinevezési irat említi, hogy a szolgálta köpenykihordási ideje 6 év.
 109 Htt. Közokt. 1845. 11. kf. 14. t. — Rekt. 1845/199.
 110 Htt. Közokt. 1847. 14. kf. 18a. — Rekt. 1847/367.
 111 Reguly az 1840—41-es tanévben ideiglenes írnokként működött a könyvtárnál.
 112 EK 1848. VKM 1848/1678. sz.
 113 Rekt. 1848/206.
 114 Erre vö. *Szalatnai Rezső*, Reguly Antal. *Élet és Tudomány* (1954) 6. sz. 167—169. Téves a cikk azon ismételt megállapítása, hogy Regulyt a forradalmi kormány a könyvtár igazgatójává nevezte ki.
 115 VKM. Közokt. 1848. 14. kf. 33. — EK 1848. okt. 20 és dec. 16.
 116 Rekt. 1849/12.
 117 EK 1849. máj. 18 (R. 74.)
 118 Htt. Közokt. 1845. 11. kf. 22. — Rekt. 1844/234. — Htt, Közokt. 1848. 14. kf. 13a. — Rekt. 1849/100. — EK 1849. júl. 7.
 119 A szabályzat keletkezésére vonatkozó iratanyagot l. : EK »Könyvtárutasítás« kcs., valamint Htt. Közokt. 1847. 14. kf. 18a.
 120 *Ratio Educationis publicae totiusque rei literariae per Regnum Hungariae* Buda, Egyetemi Ny. 1806, 283—287. (267—270 §).

- ¹²¹ Rekt. 1845/49.
- ¹²² Az utasítás könyvtártani szempontból való ismertetése külön tanulmányba kívánkozik.
- ¹²³ Az osztrák szabályzatból Toldy csupán szakmai részeket vett át. Fogalmazása — különösen a könyvtárhasználatra és az olvasóteremre vonatkozó §-ok — az osztráknál szabadabb szellemű.
- ¹²⁴ Htt. Közokt. 1848. 14. kf. 14a.
- ¹²⁵ Utasítás a M. Akadémiai Könyvtár tisztviselői számára. Egyetemi Ny. Buda, 1848, 31.
- ¹²⁶ EK »Könyvtárutasítás« kcs. Olvasótermi szabályzat.
- ¹²⁷ Nem érinti természetesen a rendelkezés a »tiltott könyvekkel« kapcsolatos felsőbb utasításokban foglaltakat.
- ¹²⁸ EK »Jelentések« kcs. Náadori jelentés C/I. pont.
- ¹²⁹ Htt. Litt. pol. 1820. f. 8. p. 91. — Rekt. 1837/179. és *Tóth* i. m. 53.
- ¹³⁰ MTA. MSS. Tört. 4r. 27/18.
- ¹³¹ Uo. Tört. 4r. 29.
- ¹³² Uo. Tört. 2r. 14.
- ¹³³ a) Vitéja *Szontagh Gusztáv*val, ennek »Tudomány, magyar tudós« c. cikke felett: *Új Magyar Múzeum* I. (1850—51) 469—486, 663—695.
- b) Visszapillantás tudományos állapotainkra kapcsolatban a régi s új tanrendszerral. (Egyetemi tanévnyitó beszéd 1863. okt. 5.) Egyetemi Ny. Bp. 1863, 23.
- c) Tudománybéli hátramaradásunk okai s ezek tekintetéből Akadémiánk feladása. [MTA Ért. Nyelv és Széptud. I (1867—1869) V. sz.] Pest. 1868.
- ¹³⁴ Az egész kérdésre 1.: *Tóth* i. m. valamint Htt. Közokt. 1846. 14. kf. 20. és Rekt. 1846/283.
- ¹³⁵ EK 1848. máj. 4.
- ¹³⁶ Rekt. 1849/6 és EK 1849. márc. 6.

A. Tóth

DIE UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK VON PEST
AUF DEM WEGE MODERNER ENTWICKLUNG

(Die ersten Amtsjahre Franz Toldys als Direktor der Bibliothek)
1843—1849

Die im Jahre 1635 gegründete Bibliothek der Universität von Pest konnte bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts wegen materieller, personeller und organisatorischer Schwierigkeiten im kulturellen Leben des Landes und der Hauptstadt nicht die Rolle einnehmen, die ihrer, als der damals einzigen allgemeinen öffentlichen Bibliothek harrten. Die Bibliothek war auch nach den damaligen Begriffen keine moderne wissenschaftliche Bibliothek.

Die Lösung dieser aus kulturpolitischen und bibliothekarischen Gesichtspunkten zugleich wichtigen Aufgabe wartete auf Franz Toldy, dem ausgezeichneten und vielseitigen Gelehrten und wissenschaftlichen Organisator, dem Sekretär der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, der in den Jahren 1843—74 Direktor der Bibliothek war.

Bei seiner Ernennung verfügte Franz Toldy schon über gründliche theoretische und praktische Kenntnisse im Bibliothekwesen. Die einschlägige Fachliteratur des Auslands war ihm restlos bekannt, er befasste sich mit dem Gedanken eines Handbuches der Bibliothekskunde und stempfte die Bibliothek der Un-

garischen Akademie der Wissenschaften gleichsam auf dem Boden. Er besass kristallklare Prinzipien über den Bibliothekarberuf und über die fachwissenschaftliche Bildung, gleichzeitig kannte er aber auch die Grundsätze der modernen Bibliothektechnik- und Architektur aufs gründlichste.

Nach seiner Ernennung legte er sich sofort ins Werk, die dringendsten Ausbesserungsarbeiten am baufälligen Bibliotheksgebäude vorzunehmen; erreichte sodann, dass die Regierung die Errichtung eines neuen Bibliotheksgebäudes anordnete. Er nahm regen Anteil an der Ausarbeitung der Pläne, die gemäss der von ihm gegebenen Gesichtspunkte entworfen wurden. Es lag nichts an ihm, dass nach 1848—1849 die Verwirklichung des Planes unterblieben ist.

Durch zielbewusste Aquisitionspolitik brachte er es soweit, dass die Bibliothek — trotz ihrer ans Minimale grenzenden jährlichen Dotation — ihre klaffenden Lücken nach und nach ausfüllen konnte. In den Jahren 1844—49 bereicherte er durch jährlich 1000 Bände den Bestand der Bibliothek, gegenüber dem insgesamt 9000 Bände betragenden Zuwachs des vorhergehenden Vierteljahrhunderts. Seine weitreichenden und perspektivischen Aquisitionsprinzipien und Erfahrungen brachten den entsprechenden Erfolg: seine Wirkung machte sich auch im Universitätsunterricht und auf dem Gebiete der wissenschaftlichen Forschung merkbar.

Bei der Organisation der fachlichen Bibliotheksarbeiten betrachtete er als vornehmste Aufgabe, die Bibliothek der Öffentlichkeit immer zugänglicher zu machen. »Eine Bibliothek muss auf jedmögliche Weise nutzbar gemacht werden« — so lautete eine seiner Grundsätze. Deshalb wandte er sich auch mit grosser Energie an den Ausbau des modernen Zettelkatalog-Systems der Bibliothek.

Seiner Auffassung hinsichtlich der kulturellen und wissenschaftlichen Funktion der Bibliothek entsprechend, sorgte er für die quantitative Erhöhung des Leserverkehrs. Auch während der Ferienmonate liess er den Lesesaal offen und bemühte sich, immer breitere Schichten des hauptstädtischen Publikums in den Leserkreis der Bibliothek einzubeziehen. Auch in dieser Hinsicht achtete er auf die Qualität und schon in einem seiner ersten Berichte konnte er sich mit Freude äussern »dass während seitens der studierenden Jugend früher meist belletristische und unterhaltende Bücher gelesen worden sind, heute die wissenschaftliche Richtung vorherrscht«.

Seinen wissenschaftlich verankerten Bibliotheksprinzipien gemäss war er selbst schaffender Wissenschaftler und er tat alles, um die diesbezügliche Betätigung seiner Mitarbeiter nicht nur zu ermöglichen, sondern auch zu fördern.

Die erste Phase seiner Direktion kennzeichnet sich durch feste Ansichten in Bibliotheksproblemen, durch Bewandtheit und aktive Teilnahme am wissenschaftspolitischen Leben, durch zielbewusste theoretische und praktische Arbeitsorganisation, schliesslich durch weitgehende Berücksichtigung der kulturellen und wissenschaftlichen Ansprüche. Bloss sachliche — personelle und materielle — Schwierigkeiten hinderten ihn daran, dass er in der Weiterentwicklung seiner Bibliothek nicht noch durchschlagendere Erfolge erzielen konnte.

Seine organisatorische Betätigung, welche er während der ersten Jahre seiner Direktion dem Dienste der Bibliothek widmete, fasste er in den neuen Statuten der Bibliothek zusammen. Diese im Jahre 1848 genehmigten Statuten stellen — im Gegensatz zu den am Ende des 18. Jahrhunderts verfassten älteren Statuten rein mechanischen Charakters — die erste auf modernen Gesichtspunkten beruhende Bibliotheksordnung dar: sie enthalten die modernen Grundsätze und Vorstellungen ihres Schöpfers.

Die Bibliothek der Pester Universität wurde, dank der Tätigkeit Franz Toldys, zum bedeutendsten geistigen Mittelpunkt des hauptstädtischen Lebens während der Reformzeit in dem Masse, dass sie sogar in den Jahren des Absolutismus erfolgreich der fortschrittlichen Wissenschaft und den Interessen des Ungartums dienen konnte.

Verzeichnis der Abbildungen

Abb. 13. Franz Toldy am Ende der 40-er Jahre des XIX. Jahrhunderts (Stahlstich von Lömmel nach einer Photographie von Barabás)

Abb. 14. Der Franziskaner-Platz am Anfang des 19. Jahrhunderts (Stich von Martens nach der Zeichnung von Kuwasseg)

Abb. 15. Aus dem Vorschlag in bezug des Baues der Bibliothek, den Franz Toldy am 22. August 1846 vorgelegt hatte

Abb. 16. Die Pester Universitätsbibliothek in der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts (Tuschzeichnung von Karl Cserna)

Abb. 17. Konzept der Eingabe von Franz Toldy der Öffentlichkeit der Bibliothek betreffend vom 24. Mai 1848

Adatok Újpest 1848 előtti történetéhez

A főváros XIX. századi rohamos fejlődése magával hozta nagyszámú előváros kialakulását. Ezek története egybefonódik a főváros történetével.¹

A mai Nagy-Budapest IV. kerületét képező Újpest, mind a lakosság számára, mind iparosvárosi jellegére tekintettel a főváros egyik legjelentősebb elővárosa.² Sajnos, régebbi helytörténeti irodalmunk elmaradottsága Budapest peremvárosainak esetében is kitűnik. Újpest történetének feldolgozásaira is ráillik Mályusz jellemzése: »helytörténeti monográfiáinkat... vagy üzletes vállalkozók tákolják össze, vagy jószándékú, de tanulatlan dilettánsok írják.«³

Tanulmányomban a város alapítását és első éveit ismertetem 1848-ig, a jobbágyviszonyok megszüntetéséig, tehát azt az alapot, amelyen a későbbi nagyarányú iparosváros kifejlődött.⁴

A mai Újpest területét nyugatról a Duna, északról és északnyugatról Dunakeszi és Fót, keletről Rákospalota, délről a főváros régi határa határolja. Területének legnagyobb része a Duna régi, jégkorszaki völgyfeneke, a városi terasz, amelyet később futóhomok lepett be, és ahol kialakultak a kötött futóhomok jellegzetes formái, a szélbarázdák, amelyek északnyugat-délkelet irányban futnak. A kialakult város utcahálózata is részben ezekhez igazodik.⁵ A szélbarázdák irányától egy helyen találunk eltérést: délnyugat-északkelet irányban húzódik az ún. Istvánhegy, amely kb. a mai Váci út, Megyeri út és Baross utca által bezárt területen emelkedik.⁶ Ez a homoktalajú domb kiválóan alkalmas volt szőlőtermelésre. A városi terasz Pesttel határos részén folyt az ún. Gyáli patak, amely kb. a mai Istvántelek vidékén elterülő Gyáli tó vizét vezette a Dunába. Torkolata a mai Újpesti vasúti híd táján volt.⁷ A városi terasznál alacsonyabban terül el a Duna mai árterülete, tehát a Váci út és a Duna között fekvő vidék.⁸ (18. kép.)

A mai Újpest területén három település alakult ki: a Gyáli patak torkolatánál a tulajdonképpeni Újpest, az Istvánhegyen szőlőtelep és ettől északkeletre Káposztásmegyer. E két utóbbinak a város fejlődésére nem volt különösebb hatása, így ezek történetét csak röviden vázolom.

Legrégibb település közöttük Káposztásmegyer. Már a középkorban megvolt, azonban a török időkben elpusztult.⁹ A múlt század